

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

УМАРАЛИ НОРМАТОВ

ҚАҲҲОРНИ АНГЛАШ МАШАҚҚАТИ

Тошкент — 2000

АННОТАЦИЯ

Абдулла Қаҳҳор ижоди ўрта ва олий таълим тизимида кўп йиллардан буён ўрганилади. Аммо давр талаблари туфайли адиб ижодини идрок этиш ва баҳолаш мезонлари ўзгаришларга учради. Таниқли адабиётшунос проф. Умарали Норматов ушбу рисоласида Абдулла Қаҳҳор ижодининг замонлар синовига дош бера оладиган жиҳатларини тадқиқ этган. Китоб стмиш ёшини кутиб олаётган йирик олимнинг муҳаббат ва шавқ билан олиб борган илмий изланишлари мевасидир.

Муаллиф :

проф. У. НОРМАТОВ

Масъул муҳаррир:

проф. Н. БЕКМИРЗАЕВ

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети, Ўқув Методик кенгашининг 2000 йил 23 февралдаги мажлиси қарори билан нашрга тавсия этилган (7 – сонли баённома).

Босишга рухсат этилди 31.10.2000. Ҳажми 3,5 босма габоқ.
Бичими 60x84 1/16. Адади 200 нусха. Буюртма 991
М.Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети
босмахонасида чоп этилди.

КИРИШ

Абдулла Қаҳҳор XX аср ўзбек адабиётининг ерқин, забардос сиймоларидандир. У янги миллий адабиётининг иккинчи авлоди саналмиш Ойбек, Ғ.Ғулом, Ҳ. Олимжон, Миртемирлар сафида туриб ижод этди. Бу авлод зиммасига А. Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби буюк сиймолар боғлаб берган янги миллий адабиёт қарвонини ўли мураккаб ва зиддиятга бир давр талотумлари гирдобидан олиб ўтиш масъулияти тушди. Сафдошлари каби А. Қаҳҳорнинг қизғин ижодий фаолияти XX асрнинг энг фюжесвий лалласида муҳим 30–50–йиллар паровида, мустабид якка ҳоким мафкура, совет адабий сиёсати таъсири ва таъйиқи остида кечди. Бу ҳол ёзувчининг ижодий тақдирида талай нохуш асоратлар қолдирди. Айни пайтда Аллоҳ берган беназир истеъдо, ноёб шахсий фазилатлар – ўзига хос ўткир нигоҳ, фуқаролик туйғуси, қатъият, ирода – бардош, ҳақгўйлик, ҳалоллик ва шижоат тўғриси замонаси талотумларидан юқори кўтарилди. Адабнинг диалог ҳикоялари унга катта шухрат келтирди, «Синчалак», «Ўтминдан эртақлар» қиссалари, «Сароб», «қўшчинор» романилари, «Шоҳи сўзана», «Тобутдан товуш» комедиялари, унлаб ўткир публицистик чиқишлари, адабий – танқидий мақолалари, зарғарона таржималари аср адабиёти, маънавий – маданий ҳаёти тарихида ерқин ва ўчмас из қолдирди.

А. Қаҳҳор шўро даврининг туғруқсиз мунофиқона адабий сиёсатини, ҳам «сийлов», ҳам лағдага – ю таъқибларини татиб кўрган адиблардандир. Бир томондан, унинг қатор асарлари ўз даврида юксак баҳоланди, дарсликлардан жой олди, кўплаб хорижий тилларга таржима этилди; адиб Иттифок ва Республика давлат мукофотлари, ҳукуматнинг юксак орденлари билан тақдирланди, Республика Олий советига депутат, Ёзувчилар союзига раис бўлди; унга Ўзбекистон Халқ ёзувчиси фахрий унвони берилди. Айни пайтда эътиборга сазовор даяри барча асарлари теварагида иғво – фитнадан иборат манмашалар уюшгирилди: «Сароб», «Қўшчинор», «Синчалак», «Тобутдан товуш» устида бўлган муҳокама, баҳслар оддий адабий мунозаралардан кўра мафкуравий – сиёсий суиқасдга эслатилади. Баъзан арзон шухратпарастлик, ошқора ғаразгўйлик, баъзан сиёсий демагоглик, баъзан эса тўғридан – тўғри жаҳолат натижаси бўлган бундай танқидлар ёзувчининг дилига қанчалар оғир етказгани, узини эғов бўлиб кемиргани, ижодий қисматида нохуш асоратлар қолдиргани аён. Айниқса ёзувчининг сўнгги ўн йиллик ҳаёти таъйиқлар ва мардона курашлар гирдобиде кечди. леми шубҳали шахс сифатида «қора рўйхатларга тушди, адабнинг ўзи қолиб маслакдош – сафдошлари, яқин кишилари, шоғирдлари ҳам ҳар ҳал йўللари билан таъқиб, таъйиқ остига олинди.

А. Қаҳҳорнинг ижодий мероси XX аср ўзбек адабиётида реализм ривожининг ўзига хос бир ўзинини, алоҳида босқичини ташкил этди. А. Қаҳҳор реализми XIX аср Европа адабиёти, биринчи галда рус адабиёти классикалари таъсирида, XX аср биринчи ярми ўзбек халқи ҳаёти заминида шаклланган бетакрор адабий ҳодисадир. Реализм ақидаларига садоқат оқибати бўлса керак, ёзувчи бутун ижоди давомида ўзи кўрган, шоҳид бўлган воқеалар, ўзига таъсир қилган кишилар ҳаёти ҳақида ёзди. Бир томондан,

шуро мактабида, пионер комсомол, компартия сафларида тарбияланган, шуро идораларида, матбуотида ишлаган, 20—йилларнинг синфий кураш жабҳаларида шахс сифатида шаклланиган, иккинчи гомондан, А. Толстой, И. Тургенев, Достоевский, Писарев, Ж. Лондон каби буюк реалистлардан адабиёт сабоқ олган, айниқса Гоголь билан Чеховни ўзи учун муаллим, устод деб билган адиб ижодида таройиб бир ҳолат — мафкуравий асос билан реализм, унинг бош принциплари орасидаги қандайдир номувофикдан иборат зиддият мавжуд. Бундай ички зиддият жараёнида кўпинча реализмнинг сеҳри кучи тантана қилади. А. Қаҳҳор ижодий меросининг ўзига хос энг муҳим ва қимматли жиҳати ана шунда.

Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди адабиётшуносликка кен ўрганилган, юзлаб мақолалар, рисола, монографиялар ёзилган: А. Алимұхамедов, П. Қодиров, М. Қўшжонов, С. Содиқов, Р. Қўчқоровнинг докторлик ва номзодлик диссертациялари қаҳҳоршуносликка қўшилган муҳим ҳисса сифатида ғайритаъриф этилган. XX асрнинг ўрталарида битилган Ҳ. Ёқубовнинг «Абдулла Қаҳҳор новеллалари», А. Алимұхамедовнинг «Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида психологик тасвир» мақолалари ҳануз ўз қимматини йўқотгани йўқ. Замондошлари Ойбек ва Ҳ. Олимжон унинг миллий ҳикоячилик ривожидagi хизматиға юксак баҳо берганлар. Адиб ижоди, шахсий фазилатлари хориждаги қатор машҳур ёзувчи ва адабиётшунослар эътиборини ўзига тортган. А. Қаҳҳор ижодини тадқиқ ва тарғиб қилишда айниқса О. Шарафиддинов ва М. Қўшжоновнинг хизматлари беқиёсдир.

Қайта қуриш ва ошқоралик даври деб аталган 80—йиллари, истиқлолдан кейин А. Қаҳҳор ижодий меросини қайта баҳолашга, танқид элагидан ўтказишга уринишлар бўлди. қатор поэтик кузатиш, янгича таҳлил, талқинлар билан бир қаторда жиддий биреқламаликлар ҳам юз берди. Энг ёмони, бир вақтлар шўролар даврида кўп ноҳусни оқибатларга олиб келган «вульгар содиологизм» кўринишлари ўзгача қисфада пайдо бўлди; ёзувчи ижодининг мафкуравий жиҳатларига епишиб олиб бадиятни назар — писанд этмаслик, асарлари қимматини ёппасига инкор эғши ҳолларига дуч келдик. А. Жабборов, Сувои Мели, Ҳ. Каримов каби мунаққидлар, ёзувчи О. Отахонов, Ш. Холмирзаев чиқишларида, ҳатто зукко адабиётшунос Р. Қўчқоровнинг «Сароб» ҳақидаги ишларида шундай ҳоллар содир бўлди.

А. Қаҳҳор адабиётни касб эмас, санъат, кўнгли иши деб билар эди. У ҳақли равишда сўз устаси — санъаткори деб тан олинган эди. Бу борада у ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам ниҳоятда талабчан эди. Асар матни устида заргарона меҳнат қиларди. «Мен ёзилган жумлани, ҳатто саҳифани ҳам устидан тузатолмайман, — деб ёзади у бир хатга жавобида. — Жумла, ҳатто бутун бир саҳифадаги бир сўзни ўчириб, ўрнига бошқачани ёзиш учун бошқа қонғизга ўша жумла, ҳатто саҳифасини кўчириб ёзмаган. Бир саҳифани ўрта ҳисоб билан 15—16 марта кўчирман, шубҳасиз, ҳар сафар саҳифага сайқал берман».

А. Қаҳҳор ҳам сўз санъаткори, ҳам шахс. Кодирий ибораси билан айтганда «шахс бугун» энг сифатида замондошлари орасида зўр қизиқини, катта эҳтиром уйғотган, ерқин таассуротлар қолдирган аломаг сиймодир. Салкам олтинчи муаллиф хотираларидан ташкил толган «Абдулла Қаҳҳор

замондонилари хотирасида» китоби. Кибриё Қаҳҳорованинг «Чорак аср ҳамнафас», Сидд Аҳмадининг «Ғафани ҳақиқат силанган ижодкор» асарларини XX аср ўзбек адабиетидаги шу жанрнинг энг сара намуналаридандир.

Нижоят, Абдулла Қаҳҳор шахсияти, унинг ҳаёт ва ижод йўли, асарларининг ижодий тарихи ҳақидаги ғоят ноёб ва ишончли маълумотларни адибнинг ўз асарларидан, мақола, суҳбатларидан олиш мумкин «Ўтмишдан эртақлар», «Ўзгина ўзим ҳақимда», «Ҳаёт ҳодисасидан бадиий тўқимага», «Мақтабдошлар», «Суҳбат» шулар жумласидандир. Эҳтимол, ўз сафдонилари орасида ўзи, ижоди тўғрисида энг кўп ва ҳў маълумот қолдирган адиб шу Абдулла Қаҳҳор бўлса ажаб эмас.

I. МУРАККАБ ВА МАРДОНА ҲАЁТ ЙЎЛИ

Адибнинг таржимаи ҳолида ва бошқа шахсий ҳужжатларида қайд этилишича, Абдулла Қаҳҳор 1907 йил кузда чоршанба куни 17 сентябрда Қўқоннинг Кўмир бозори маҳалласида туғилган.¹

Адибнинг болалиги қўқон шаҳри ва унинг атрофидаги Яйлан, Нурсуқ, Қудаш, Бувайда, Толиқ, Олқор, Юлғунзор, Оққўрғон қишлоқларида ўтган. Отаси Абду Қаҳҳор асли ҳозирги Тожикистоннинг Ашт қишлоғидан бўлиб аср бошларида акаси уста Абдурахмонга эргашиб Қўқон шаҳрига кўчиб келган, ота касби темирчилик билан шуғулланган. Абду Қаҳҳор мустақил оила тебратини ялғизлида бўлса керак, шаҳарни тарк этиб бир неча йиллар қишлоққа — қишлоқ кўчиб юрган. Отаси Роҳатой Абдуладан олдин ва кейин туққан саккиз боласини қора ер бағрига бериб юрак одириб қўйгани учун бу ўғлини еру кўкка ишонмай, кўз ўнгидан бир қадам жилгани қўймай авайлаб опичалайди. Бироқ онанинг бу ёлғиз арзанда фарзанди кўз очиб, эсини таниб турмушнинг ҳадсиз хўрлик, шафқатсизликларини кўради. Айниқса дарбадар, кўчманчи ҳаёт, таҳқиру надоматлар гўдак кўнглига оғир ботади. «Бир қишлоқда болаларга эди қўшилиб ўртоқ ортирганимда, бошқа қишлоққа кўчиб, яна «кўчманчининг боласи, келгиндининг боласи» бўлиб қолар эдим. Бу ташлар қаттиқ ҳақорат йўсинида айтилар эди, — деб эслайди адиб таржимаи ҳолида. — Бир куни кечқурун маҳалла болалари илонни кўрган чумчуқдай атрофимда чуғуллашиб турганда, кузатиб турган бир мўйсафид менга раҳм қилган бўлиб: «қўйинглар, болалар, тегманглар, келгинди бўлса ўзи бўлибдими, худо қилган», — деди. Мўйсафиднинг бу гапи менга болаларнинг таънасидан ҳам қаттиқроқ тегди, узоқ йиллар дилимда чўкиб эди билмадим, илгари қалай эканман, лекин назаримда мени шу гап индамас қилиб қўйди. Уйда менга «индамас», «ичимдан топ»

¹ А. Қаҳҳор билан шахсий суҳбатда туғилган жойи, йили ва кунининг қанчалик аниқлиги ҳусусида сўраганимда у «Бу ҳақда тегишли гувоҳнома йўқ. Отам қўқонда яшаган уйимиз айвонининг устунига сафсар қалам билан «Абдулла қўй йили сумбуланини охири чоршанбасида туғилди», — деб ёзиб қўйган экан. Ўзгайиб бўйим чузилган пайи ўт кўзим билан кўрип, ўқиган ўйна ёзув хотирамда қолган. Келинчақим бу маълумотни мактабдош дўстим академик М. Ўрабоев ордамида аниқлаб кўрсак, аниқ шу сана — 1907 йил 17 сентябр бўлиб чиқди», — деган эди.

деб дашном берадиган бўлишди. Бунақа таъна – дашномаар мени багтар «соқон» килар дди» Бу мурғак озордийда қааб энди «индамас» деган таънадан кутулиш учун одамлардан, ҳатто ўз аясида ҳам мумкин қадар кечадиган бўлиб қолади.

Фақат шуларгина эмас. қўли қисқалик, йўқчилиқ туфайли оилада юз берадиган диспехликлар, одам боласи даш бериши мумкин бўлмаган ноҳор турмуш шароитлари, қўни – қўнишлар, одамлар орасидаги дағал, бешафқат муносабатлар, юртда авж олган жаҳолат, унинг ҳар қадамдаги ҳам кулини, ҳам муҳдиш оқибатлари, бири – биридан аяшчи, фожей қисмат, саргузанглар – Абдулла дунёга келиб ана шундай муҳит, шароитда эсини таниди «Ўтмишдан эртаклар»да езувчи ўша болалик йиллари манзараси хоҳиятини «куналар гурбат билан бошланиб, гурбат билан тугарди» деган биргина жумлада жуда ёрқин, таъсирчан очиб берган. Айни шу гурбатга тўла дарбдар ва мунгли ҳаёт таассуротлари мурғак Абдулла кўнглида илк бор ўзига хос мунгли қўшиққа айланади, аннкрофи кўнглидаги ҳасратлар қўшиқ бўлиб отилиб чиқади. Езувчинини эътироф этишича, унинг илк бор кўнглида туғилган қўшиғи – «ижоди» айни шу мунгли кечинмалар ҳақидадир. Демак, мана шу шафқатсиз ҳаёт Абдулла езувчи бўлиб етишувда муҳим оила ролини ўтади. Кейинчалик у қўлига қалам олганида бот – бот болалик хотираларига мурожаат этиши, ўтмиш ҳақидаги асарларининг маломатлар, ҳам – ғуссалар билан йўғрилганлиги сабаби ана шунда.

Абдулла характерининг шаклланишида отасининг таъсири катта бўлган. Уста Абду Қаҳҳор қўли қисқа бўлишига, дарбадар ҳаёт кечирishiга қарамай ўзига хос мағрур, назари тўқ, инсонлик шаънини баланд тутадиган саводли, тадбиркор одам эди: «ададам бировнинг қўлидан битта ёнғоқ ҳам олдирмай ўстирган» деб ёзади адиб мамнуният билан. Абдуллага илк саводни отаси берган, китобга ҳавасни ҳам отаси уйғотган. Адибнинг эслашича, отаси китобга ниҳоятда ишқибоз бўлиб, деярли ҳар куни ишдан кейин уйдагиларга қизик китоблар – ҳар хил жангномалар, «Далли ва Мухтор», «Баҳори дониш», «Бобо Равшан» каби асарларни ўқиб берган. Абдулла муайян муддат эскича усулдаги мактабда ўқийди, хат ташийди, сўнг Оққўрғонда Муҳаммадjon қори деган очиқ фикрли одамнинг янгича усулдаги (усули жадидия) мактабда ўқишни давом эттиради, «қуръони Карим»ни «Таборақ» сурасигача ед олади. Жадид матрифатчиларининг дарсликларидан таълим олади. Беҳбудий, Абдулла Авлоний, Тавалло, Суфизода, Сидқий адабиётлари билан танишади. Ўша жадид муаллими Муҳаммадjon қори езувчи шахсий ҳаётида чуқур из қолдирган, адиб бир умр у киши билан илқ муносабатда бўлади. «Ўтмишдан эртаклар»нинг энг нузли бобиши шу одамга бағишланди. /Адиб васиятига кўра унинг жанозасини шу одам ўқиган. Абдулла Қаҳҳорнинг матбуотда чиққан ой куйиш воқеасига бағишланган илк шеър, кўлаб ҳажвий асарлари илк жадид адабиётига хос жаҳолат, қолоқ урф – одатлар танқидига қаратилганлиги ҳам бежиз эмас.

Бу орада улкада никлобий ағов – далоғлар бошланиб кетади. Абдуллалар оиласи қўқонга кўчиб келади. Оиланин кучманчи – дарбадар

ҳасан бораҳам топади. Оилаининг ҳар бир аъзоси муҳажирини 1918 йил воқеасидан сўнг кўкка харобаларни орасидан узиш йўли қидиради — тасвир Роҳатини шилла заводига ишга жойлаштиради, отаси темирчилар артезида ишлади, орадан кўп ўтмай ихтиёрий равишда қизил аскарликка езилади. Сўнг машҳур партизан Мелибон Абдуллаевнинг оператив оғригидиға уғади Абдулла дастлаб шўро мактаби «Истиқлол»да, ундан кейин интернатда, сўнг «Коммуна мактаби»да ўқийди. Ўзбек билим юртинини «Намуна — тадбиқия» мактабиди, ниҳоят билим юртинининг ўзида ўқишни давом эттиради. Билим юртидаги таълим кўп жиҳатдан унинг келажатини белгилаб берди. Бу ерда бирга ўқиган мактабдошлари орасидан кейинчалик фақининг турли соҳалари бўйича улкан олимлар ва раҳбар ходимлар /М. Ўразбоев, М. қулматов, Т. Зоҳидов, Й. Тошўлагов, Ф. Шамсидинов, / етишиб чиқди. Абдулла эса ноширликка, журналистика ва адабиетга мойилик билдирди. Мактабда Чўлпон, Рафиқ Мўмин, Ҳамза каби машҳур шоирлар билан таниди. 1924 йилдан уезд — шаҳар комсомол комитетига ишга кирди, 1925 йили Тошкентга «қизил Ўзбекистон» газетасига ишга тақлиф этилди «Норин шилик», «Мавлон Қуфур», «Гулер», «Эркабой», «Э — бой» имзолари билан матбуотда қатнашди. Билим олишга бўлган илтиғиёқ уни Ўрта Осиё Давлат университетининг ишчилар факультетига бошлади, айниқса, Гоголь, Тургенев, Чехов асарлари уни ўзига мафтун этди, буюк рус реалистлари асарлари еш қаҳҳорни «янги бир оламга, китобга эмас, ҳаёт одамларининг товуши элигилиб, қисқаси яққол кўришиб турган, уларнинг ички дунёсини ойидай акс эттирган адабиёт оламига етаклади». Еш езувчи уларга эргашиб асарлар езишга уринди.

Ишчилар факультетини тугатиб кўқонда қишлоқ ўқитувчиларини қайта таъиерлаш курсида муаллимлик қиладди, орадан кўп ўтмай «Янги Фарғона» газетасига ишга ўтди. Ўша кезлари, айниқса, «буюк бурилиш йили» деб аталган паллада еш езувчи мамлакатда авж олдирилган сипфий, мафқуравий курашлар гирдобига тушиб қолди, бу ҳол езувчининг ўзи таътироф этганидай, унинг учун, бир жиҳатдан, оғир кўргулик, иккинчи жиҳатдан, катта мактаб бўлди «Мана шунинг натижаси бўлиб «Сароб» майдонга келди», — деб езади адиб таржиман холида. Мана шу «оғир кўргулик»нинг тафсилотлари ҳозирча фанда яхши ўрганилмаганлиги сабабли у ҳақда турли хил узунқулоқ гаплар юради. 30 — йиллари Абдулла Қаҳҳораввал Ўрта Осиё Давлат университетининг педагогика факультетида, ундан кейин Тил ва адабиёт илмий текшириш институти аспирантурасида таълим олди. Бадиний ижод ва таржима ишлари билан астойдил шуғуллана бошлади.

1934 йили ечиб тугатган «Сароб» романи уни чинакамига елга — жамеатчиликка етук езувчи сифатида таъитди. Роман республика конкурсида мукофотланди «Сароб»га берилган мукофот жумласига Совет Иттифоқи бўйлаб сарҳат ҳам кирарди. Шундан фоидаланган адиб Москвага борди. У вақтда китоб қаҳат эди. Москвадаги ески китоб дуконларини кўп айланиб шу кунча қайси бир езувчининг татиб кўрган бўласа, гула асарлари тўлалимини солиб омишга ҳаракат қиладди. У ерда Толстой, Чехов, Гоголь, Тургенев, Лермонтов, Достоевский, Белинский, Горький, А.К. Лондон

асарлари билан қанадди «Шундан кейин, — деб ёзади адиб, — Рус адабиёти ҳиссиға ийғиниб кетдим ҳар бир ёзувчини чуқурроқ ўрганишга, унинг мартабасини улуғ, асарларини гўзал қилган сирлардан воқиф бўлишга киришдим. Шу мақсад билан ишни Чеховдан бошладим. Бунинг натижаси жуда тез кўринди. Шундан кейин ёзан ҳикояларим олдинги ёзан ҳикояларимдан жуда катта фарқ қилиб танқиднинг баҳосига кўра, бу ҳикояларда «еркин чиқилган образлар» пайдо бўлади». Жаҳон повеллистик адабиётининг энг яхши намуналари билан бир қаторда турувчи ҳикоялар деб баҳо олган — «Анор», «Ўғри», «Бемор», «Адабиёт муаллими», «Санъаткор» каби асарлар шу тариқа майдонга келди.

Ҳикоя жанрида қаламини қайраб юрган ёзувчи яна йирик жанрга қўл урди. «Сароб»даги каби ҳаёт оқимидан четда турган кимса — бу ерда энди эслаи эмас, батрак деҳқоннинг бошдан кечирганларини тасвир қилмоқчи бўлади. 30—йиллар охириларида ёзила бошлаган асар 1947 йили дунё юзини кўрди. «қўшчинор» номи билан аталган бу роман ўша давр адабий қолипларига мос келмагани учун жиддий танқидга учрайди; муаллиф асарни қайта ишлашга мажбур бўлади. «қўшчинор чироқлари» номи билан чиққан роман, танқид ҳуш қабул қилган бўлса ҳам таъбимдаги китоб эмас», «ўзимга боғлиқ бўлмаган сабаблар билан мақсадимга етолмадим» дейди адиб.

Иккинчи жаҳон уруши йиллари ёзувчининг бутун фикри — еди. ижодий фаолияти фашист босқинчиларининг жинояткорона кирдикорларини фолс ўтишга, босқинчилар билан юзма—юз тўқнашган, уларга қарши мардона жанг олиб борган оддий халқ — деҳқон орасидан чиққан фронт қаҳрамонлари ва фронт ортида туриб ўзининг маънавий фазилатлари билан ўзгаларга намуна—ибрат бўлган чин ватанларварлар сиймосини яратишга қаратилади. «Барон Фон Ринг», «Бос тепкичи», «Иккинчи бири», «Ҳи—ҳи...» фельетонлари, «Дардақдан чиққан қаҳрамон», «Олтин юлдуз», «Асрор бобо», «Хотиналар» ҳикоялари мана шу интилишнинг самараларидир.

Уруш йиллари А. Қаҳҳорнинг шахсий—оилавий ҳаётида ҳам ўзгаришлар бўлди. Абдулла Қаҳҳор 1931 йили Зайнабхон Мирсаловна Наджабова деган татар қизига уйланган. А. Қаҳҳор билан Зайнабхон ўн йил турмуш қилишди, оилада икки ўғил дунёга келди. Катта ўғил Пўлат техника фанлари номзоди, кичик ўғли Суяр эса Олий милиция мактабини бигириб Тошкент шаҳар ички ишлар бошқармасида хизмат қилган. Афсус, уларнинг иккови ҳам умри қисқа экан. А. Қаҳҳор вафотидан кўп ўтмай бирин—кетин оламдан ўтди. Адибнинг бу икки ўғилдан қатор набиралар қолган. Эр—хотин орасидаги келиншомчилик туфайли 1941 йили улар ажралишди. Урушнинг охириги йиллари А. Қаҳҳор Кибрие хоним билан танишади. 1945 йил 12 апрел куни улар оила қуришади. А. Қаҳҳорнинг бундан кейинги чорак асрлик ҳаёти, ижодий фаолияти, қувончи ва ташвишлари кунлари мана шу ажойиб садоқатли, фидойи аёл, моҳир таржимон билан кечади. Адиб шу аёл қўлида жон беради. Кибрие Қаҳҳорова «Чорак аср ҳамнафас» китобида А. Қаҳҳор билан кечган кунларини батафсил ҳикоя қилиб берган.

¹ қаран Н. Каримов Армон «Ёзувчи» 1998 йил 18 март

Қаҳҳорнинг Сталин вафотидан, коммунизм XX ғасырдан кейинги ўн йилдан ортиқроқ ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳаёт сермахсул ва самарадор бўлди. Шахста сиғиниш, мустабид сиёсатнинг таъқид олинниши, мамлакатда қисман демократияга йўл берилиши туғрайли Абдулла Қаҳҳор тенгдошлари орасида ҳаммадан кўпроқ ўзини эркин ҳис этга бошлади. Ўзбек халқининг, хусусан, миллат кўнчилигини ташкил этган пахтакор деҳқоннинг ноҳор аҳволи, пахта далаларида одамларнинг қийналиётгани, аёлларнинг майиб бўлаётгани, болаларнинг начоқ бўлиб ўсаятгани ҳақида бонг уради «Мавсумда бир неча тонна пахта битгалаб терили, шунча юкни бўйинга осиб, неча юзлаб километр йўл босиб учун афсонавий Рустамнинг ҳам қуввати етмайди» дейди адиб ва мана шу юмушни қийлаётдаги ўзбек аёли адо эътизидан надоматлар чекади. Руслаштириш сиёсатининг нохуш оқибатлари — «кўпгина оилаларда болалар ўз она тилисини мутлақо билмаслиги», бу ҳол «ота-онани заррача ҳам ташвишга солаётгани», «баъзи бир оилаларда бола ўз она тилисида гапиргани номус қилаётгани», шу нарса «интернационализм» деб аталаётгани ҳақида 60—йилларда дангал гапириш — бу ҳазилакам иш эмас эди. Эл—юрт, миллат, миллий адабият, она тилининг соғлиғи йўлидаги жонбозликлари, адабиётдаги халтурага қарши чиқишлари, бу борада ёзувчиликка даъвогар энг юксак мартабадаги шахсларни ҳам аямаслиги — чиндан—да катта жасорат эди. Абдулла Қодирий таваллудининг 70 йиллиғига бағишлаб ўтказилган анжуманда сўзлаган нутқи, Қодирий каби буюк сиймоларни баҳолашда «қульғи даври қоқиб кетган темир қоziқ атрофидан йироқ кетилмаётгани» хусусидаги ачық истеъдоси, ўзининг 60 ешлик тантанасидаги нутқи, Республика раҳбарияти қаршисида туриб айтган «Яқин дўстларим мени аяб—авайлаб «Сен гапни унча келиштиролмайсан, солдатга ўхшаб ер тешиб, чест бериб гапирмайсан», дейишади Тўғри, мен чест бериб гапирмайман, чунки солдат эмасман» сўзлари, улкан анжуманда Мильчаков деган кимса ҳақидаги ўта кескин гап бутун мамлакатни ларзага солган эди. 50—йиллар шаронтида рус кишиси, раҳбар ходим Ёзувчилар Союзи партия кўзини очгани, хусусан Мильчаковни «ўзбек халқининг жаллоди» деб аташга журъат этиш аждаҳо комига ўзини тутиб бериш билан баробар эди. Абдулла Қаҳҳор бунга журъат эта олди. Кейинги тадқиқотлардан маълум бўлдики, бу қабиҳ кимса 40—йиллар охири, 50—йиллар бошларида ўнлаб ҳалол истеъдод соҳибларининг қатағон этилишига бевосита алоқадор бўлган экан.

Бундай шижоат, журъат республикадаги маънавий, адабий ҳаётга қанчалар таъсир кўрсатгани, ўнлаб ижодий зиелар кўзини очгани, хусусан ёш истеъдодлар кўнглига ўг солгани, мустабид ҳукмдорларни эса ҳушёр тортиргани, талвасага солгани ҳеч кимга сир эмас. Қаҳҳоршундай шижоат, ҳақ сўзи, шахсий ибрати билан виждонли, чин истеъдод соҳибларини худди оҳанрабодек ўзига торғди. Ўша кезлари Қаҳҳор атрофида О. Ёкубов, П. Қодиоров, Э. Воҳидов, А. Орипов, Ў. Ҳошимов, Ш. Ҳолирзаев каби ўнлаб ёш истеъдодлар, М. Қўшонов, О. Шарафиддиновдек етук адабиётшунос—тадқиқчилар уюшган эди. Қаҳҳор миллий адабиётдаги соғлом кучларнинг раҳнамосига айланди. У адабиётда пайдо бўлган деярли ҳар бир янги истеъдод билан езилган асарларни ҳимоя

каши чикди, еилаарга мисаллар бериб турди. Тарихининг туб бурилиши аста-астада унинг босиб утган ижодий йулини мардона туриб сарҳисоб кили олади. Утмишда йуу куйган хагаларидан сабоқлар чиқара билди. Хагаларини тузатишга жам этди. Бир вақтлар Чувалов хақида анча кескин танқидий фикр айтган адиб инди уни «зур талани эгаси» деб атайдн. Бир вақтлар унинг назариде «ушнинг миллати хомийси, миллатчи деб атаган оир гуруҳ ваган хонилари» этилишда миллатнинг, ваганининг чин фарзандлари сифида бехоланди, адиб куюнчаклик билан уларни оқлаш, юзага чиқариш хақида «ўзлайди. Ешлар «асарларидаги янгича талқинлар гарчи адиб бир вақтлар узи амал қилган тоъвий ақидаларга эид келса ҳам адолат юзасидан еш муаллифларни химоя қилади. Бир мисол, П. Қодировнинг «Уч илдиз» романида худди «Сароб»даги каби студентлар ва зисиллар хаёти қаламига олинган. Бироқ бу ерда инеларнинг тақдирн тамомила бошқача талқин этилган. «Уч илдиз» муаллифи бундай бошқачалиқни Абдулла ака қабул қилармикинлар, деган хавотирда юрган. 1957 йили роман қўлсизмаси муҳокамасида эса Абдулла Қаҳҳор: «Анча вақтдан бери мен ўшбек адабиетида момақалдироқ гулдуросини эшитмай юрган эдим. Назаримда, мана шу асар адабиётнинг момақалдироқдай гулдурос солиб, чақмоқдай яттиллаб кириб келяпти», дея романи юксак баҳалаган. Бу хилдаги мардона хатти – ҳаракатлар ижодкорларнинг бу одамга нисбатан эҳтиромни янада оширган.

Абдулла Қаҳҳор бу йилларда бадий ижодда ҳам ўзгаларга нбрат бўларди. Фаолият кўрсатди. Маънавий хаётда бурилиш ясаган 1956 йили «Минг бир жон», «Тўйда аза» ҳикоялари чиқди, сўнг бирич – кетин «Даҳшат», «Маҳалла», «Пурли чўққилар» эълон этилди. Булар миллий ҳикоячилигимиз ривожига янгича руҳ, қудратли талқин олиб кирди. Адибнинг 1958 йили езиб тугатган «Синчалак» қиссаси катта доврўф қозонди. 1962 йили «Тобутдан товуш» сатирик комедияси, 1965 йили «Ўтмишдан эртаклар» автобиографик асари майдонга келди. 1966 йил 25 декабрда қозоғга туширилган бир мақоласида «Аяжонларим» деган бир комедия ездгани, бир неча йилдан бери тўхтаб ётган «Зилзила» номли повестини давом эттирмоқчи экани, икки ёшнинг ўтда куймайдиган ва сувда чўкмайдиган мухаббати қаламининг учига келиб ҳеч тишчилик бермаётгани хақида хабар берган эди. Адиб улуг мақсадларни дилга жо этиб катта ғайрат билан ижодий ишларини давом эттираётган бир паллада оғир хасталикка – қорасон касалига учради, сўнг унга юрак хасталиги қўшилиди. А. Қаҳҳор 1968 йил 25 майда Москвадаги хастахонада вафот этди. «Мухаббат» қиссаси, тугатилмай қолган «Зилзила» асари вафотидан кейини эълон этилди.

Хаёти давомида кўп жасоратлари билан эл оғзини тўлган адиб умри поенида уламни ҳам мардона кутиб олди. Езувчининг сўнгги кунларига шохид бўлганлар буни ҳайрат билан эслайдилар. Жумладан рус адиби К. Симонов шундай ёзди:

«Қаҳҳор умуман жасоратли, мард киши эди. Менинг у хақидаги сўнгги хотирам Қаҳҳоршахсиятининг мана шу хислати билан боғлиқдир.

Афсуски унинг вафотидан аттнч бир кун олдин касалхонада курганман. У ажал чап соластанини билса ҳам ўлишни истамас ва узигагина хос

табиатига кўра ўлим олдиди ҳам узини бардам тутар эди. У қараватда устма — уст қуялган естиққа суяниб етаркан, оғир — оғир пифаг олар ва қўрқувин билмайдиган нуроний чехрасида худди ер — дўстларининг истиқболига югуриб чиқмаганидан бир оз хижолат чеккандек бир ифода мужассам эди.

Қаҳҳор дунедан кетганини билса ҳам, то жони бор экан, ўзини она — Ернинг асл фарзандидек сезар эди. Бу менинг Қаҳҳорбилаан сулғи учрашувим эди. Мен оламдан кўз юмаётган одамнинг бардам қўл сиқишларини геран пифоҳларини куриб ҳайратда қолдим.

Қаҳҳор чин инсон эди. »

XX асрнинг улкан адаби Абулла Қаҳҳор ана шундай умр кечирди.

II. МУТЕЛИККА ҚАРШИ ИСЁН

Абулла Қаҳҳор хилма — хил адабий тур, жанрларда ижод этган. романлар, повестлар, саҳна, кино асарлари, фелъетон, очерк, мақолалар, ёшлик чоғларида ҳатто шеърлар ҳам езган. Лекин у ҳаммадан кўпроқ ҳикоя жанрида шухрат қозонди. Замонавий ўзбек ҳикоячилигининг ривожда Қаҳҳорнинг ўрни, ҳиссаси ниҳоятда катта. XX аср янги ўзбек адабиётида реалистик ҳикоя жанрининг шаклланиши ва ривож и аввало шу адбнинг номи билан боғлиқ. Тўғри, Қаҳҳорга қадар ҳам айрим яхши ҳикоялар езилган. А қодирнинг «Улоқда», Чўпоннинг «Ойдин кечаларда», «қор қўйнида дола», «Новвой қиз» асарлари ўзбек адабиетида реалистик ҳикоялар яратиш йўлидаги дадил интилишлар бўлган эди. Қаҳҳор ана шу тажрибаларга таяниб ўзбек ҳикоячилигини юксак бир босқичга, замонавий жаҳон ҳикоячилиги даражасига кўтарди ва ҳақли равишда ўзбек реалистик ҳикоячилигининг асосчиси деган ном олди. «Абулла Қаҳҳорнинг шундай ҳикоялари борки, уларни жаҳон новеллистик адабиётининг энг яхши намуналари билан бир қаторга қўйиш мумкин»,¹ — деб езган эди рус танқидчиси В. Смирнова.

Танқидчиликда А. Қаҳҳор Чеховнинг шогирди, деган фикр кенг тарқалган. Дарҳақиқат, А. Қаҳҳор «ҳикоячилик ҳунарининг алифбосини» ҳам, ҳикоянавислик соғъати сирларини ҳам ҳаммадан кўпроқ Чеховдан ўрганган. Бун и езувчининг ўзи ҳам самимият билан қайта — қайта эътироф этади. Бироқ А. Қаҳҳор Чехов меросига ижодий ёндашди: аниқроғи улғу санъаткор татсирида Қаҳҳорнинг ўзида мавжуд истеъдо, алиб ибораси билан айтганда «қайбда тошдек кўчиб ётган» хотира, фикр, гўйгулар ҳаракатга келди, юзага чиқа бошлади. Қаҳҳоргоҳи Чеховга, қолаверса бошқа рус адабларига тақлидан ҳикоялар яратишга урилиб кўрган, бироқ бундай интилишлардан бирор яхши натижа чиққан эмас. Қаҳҳорнинг энг етук — баркамол ҳикоялари бевосита ҳасний тажрибалари, таассуротлари, езмаса, қовозга гунириямаса бўлмайдиган кўнгли дарди, розлари ифодасидир, езувчиға илччилик бермаган илҳом самарасидир. Езувчининг бадий ижода онд мулоҳазаларида «илҳом», «махорат» сўзлари кўп учрайди. Унингча,

¹ В. Смирнова. Абулла Қаҳҳор ит фелъетанской дошиси «Дружба народов» 1963. № 7. 262-бет.

адабиёт кўнгли иши, илҳом самараси туйғусиз, илҳомсиз ёзилган асар чангланмаган тўла ўхшайди — мева тугмайди. Илҳом билан маҳорат тенгшгандагина асар езувчининг қалбидан қўшиқдай оғиллиб чиқади, асарнинг кўнгли иши авторнинг китобхонага айтадиган тўла мағизли ва жуда зарур фикри бўлганининг билдиради. Асар илҳом билан эзилса ооразлар ўз-ўзидан гавдаланиши, ҳатто ўзининг қилидиган ишини, айтадиган кўнгли езувчига айтиб, лўқма солиб туради... Мана шу фикрлар биринчи талда Қаҳҳорнинг 30–йиллардаги қайноқ ижодий фаолияти, етук ҳикояларининг туғилиш жараёнига тааллуқлидир.

Ҳақиқат савол туғилади. Нега энди езувчининг илҳом тўла маҳорат билан ёзилган йўғрилган энг баркамол ҳикоялари, хусусан ўтмишдан олиб ёзилган новеллалари 30–йилларнинг иккинчи ярмида майдонга келди? Бу шунчаки Чеховдан таъсирланиши, ундан ўрганиш оқибатида? Бу ҳикоялар майдонга келган даврни эслайлик. Тоталитар режим сиёсати, Сталин қатағонлари, инсон ҳақ–ҳуқуқлари, шаънини топташ авжига чиққан йиллар эди бу давр. Ана шундай бир шароитда, кўлаб қаламкашлар шўро даврини, партия сиёсатини, халқлар доҳийсини шарафлаб асарлар битаётган бир паллада Қаҳҳорнинг совет воқелигини қўйиб, кечмишга юз ўтириши, замоннинг илғор кишилари, ижобий қаҳрамонлари қолиб, қандайдир кичик одамлар, қолоқ кимсалар ҳаётидан асарлар езишини қандай изоҳлаш мумкин? Езувчининг ўша кезлари яратган бирор асарида туғридан–туғри давр сиёсатига ошқора муносабат йўқ. Қаҳҳордан, қолаверса унинг сафдошларидан ўша кезлари мустабид қатағон сиёсатини ошқора қоралашни кутиш ўринсиз. Эҳтимол бундай фикр унинг ҳаселига ҳам келмагандир, бундай сиёсатни у бошқалар каби туғри деб билгандир. Бироқ ижодий тажриба, кўпдан–кўп адабий ҳодисалар шундан далолат берадики, улкан истеъодлар табиатида тушуниш, тушунтириш қийин бўлган илоҳий ҳислатлар, ҳатто адибларнинг ўзлари ҳам англаб етмаган, Фрейд айтмоқчи, «онг ости» туйғулари бўлади. 30–йиллари Қаҳҳорни кечмиш ҳақида, ҳақ–ҳуқуқи, инсонлик шаъни паймол этилаётган, хўрланган, таҳқирланган кичик одамлар, подон кимсалар ҳақида ёзишга илҳомлантирган сеҳрли куч аини шу туйғу бўлса ажаб эмас. Бундай таъмоил 40–50–йилларда езилган қатор асарларида ҳам давом этди. Адибнинг ўзи сезмаган, кутмаган ҳолда бу ҳикоялар давр ҳодисаларига билвосита даҳлдор бўлиб чиққан.

Яна бир қутилмаган ҳолат — бу ҳикояларнинг нафоси моҳият эътибори билан езувчи «милатчи», «ватан хоинлари» деб қоралаган эзелалар, «кўп шегърлари ёшларнинг бағрига отилган заҳарли ўқ» бўлди деб санаган шoir Чўлпон асарлари руҳи, қатор персонажлари талқини билан оҳангдондир. Бевосита поэтика, тасвир тарзи бобида ҳам Қаҳҳор ҳикояларида қодирий, Чўлпон илк тажрибаларининг озми кўпми таъсирини бор.

Адиб дунёга келиб, эсини таниб илк бор қўнғида оғир таассурот қолдирган нарса — ҳаётда кеш тарқалган тенгсизлик, инсон ҳақ–ҳуқуқи, шаъни, қадрининг топталиши, жаҳолат, одамлар табиатига иланган, унинг инсонлигини ичдан емираётган оғу — мутеллик, фикрлашдан маҳрумлик, қўллик психологиясидир қарашки, езувчининг илк муваффақиятга чиққан

ҳикояси «Бошсиз одам»дагӣ мустақил фикрланган маҳрум, муте бир кимсанинг ҳажвий характери яратилган. Шундан кениш ёзувчи бутун ижоди давомда бу тоифа номустақил, муте одамлар образига такрор- такрор мурожаат этади. Ҳар гал бу инсоний ва ижтимоий илалнинг қандайдир янги бир қиррасини очади. «Сароб»даги фақат ота она изни, ақли билан иш кўрадиган Сораҳон, «Майиз емаган хотин» ҳикоясидаги фоҳиша хотинининг дунедаги энг покдомон аёл санаб юрган, хотини ўйнаш устида қўлга тушганда ҳам ўз фикридан, сўзидан қайтмаган анжон, вайсақни чулла Норқўзи, «Адабиёт муаллими»даги ўзининг билимсизлигини, савияси пастлигини олди-қочди, илмийнамо мулоҳазалар билан ниқоблашга киринпадиган Боқижон, «Синчалак»даги шахсий манфаати йўлида ҳар мақомга йўргалайдиган, нуқул катта олдида «лаббай» деб турадиган Ёшон, «Мухаббат»даги тақдир қўлида ўйинчоқ Марғуба – буларнинг барчаси «бошсиз одам»лар сифатида истеҳзоли, қаҳрли кулги остига олинади. Ёзувчи бу билан чекланмайди. Мутелик, кўр-кўрона итоаткорлик, куллик психологияси табиати, унинг туб моҳияти, манбалари, фожей оқибатлари устида астойдил бош қотиради. Ўтминг ҳақидаги туркум ҳикоялари, «Ўтминдан эртақлар» қиссасида иккиеклама зулм, ижтимоий тенгсизлик, йўқчилик, ўлкада анж олган жаҳолат туфайли оми, муте, итоаткор қул ҳолига тушиб қолган қобил бобо, Туробжон, Сотиболди, Бобур каби шахслар образи аслида адабнинг катта дард, афсус надомат билан йўғрилган ўй – мулоҳазалари муҳсулидир. Ёзувчи мутелик, итоаткорлик, куллик психологиясини фақат миллатий фожиа эмас, истибодд сиесатининг ҳосиласи, умуминсоний драма – фожиа даражасига кўтаради. Ёзувчи фақат машҳур ҳикояларида, йирик асарларидаги эпизодик лавҳаларда эмас, «Сароб» билан «Қўлчинор» романини марказий қаҳрамонлари қисмати орқали ҳам шу фикрни ўтказди. Айрим жиҳатлари билан «Клим Самгиннинг ҳаёти», «Тинч Дон», «Мартин Иден», «Жараен» каби буюк асарлари эслатувчи «Сароб» романи қаҳрамони Сандий ўз тақдири жиловини ўзгалар ихтиерига, маккор ва ҳавфли кимсалар қўлига тутқазиб қўйганлиги учун ҳам ҳалокат чоҳи томон юз тубан кетади, «қўлчинор»даги Сиддиқжонда фаол онг, мустақиллик етишмагани учун ҳам кўп сарсон – саргардонликларни бошдан кечиради.

«Бемор»даги Сотиболдиннинг бошга тушган кулфат – оғир касал етган хотини дардига даво излаб олиб – югуришлари, бу соддада одамнинг омонат далада, маслаҳатларга умид боғлаб янада хароб, ночор ҳолга тушиши; «Ўғри»даги жабрданда чолнинг нажот кутиб мансабдорлар ҳузурида доддираб, диладироб туришлари, ҳиммат ўрнига таҳқирлааниши, камситишу хўрланларга бефарқлиги, «Анор»даги Туробжоннинг севикли хотини арзигас сўровини бажо келтиролмай иложсизликдан гуноҳчиларга қўл уриниши, «Тоҷонабон» ҳикоясида камситишу хўрланларга бефарқлик, ниҳоят «Ўтминдан эртақлар»даги Бабарнинг рўй берган фалокатлардан гангиб ўзини йўқотар ҳолга тушиши, ўғрилиқда гумон қилиниб оқсоровул юр деса юриб, тур деса туриб, устидан ошириб ўқ узганида кинрик қокмай жовдираши, сиесат учун дуқонга қамаб қўйганида очик турган эшикдан чиқиб кетмай қини соғуида ганг қотиши – мана шундай жабрдийда, муте,

ноҳар, ҳурланган одамлар қисмати билан танишганда, бир томондан, улар ҳалига бехад ачинадиз, иккинчи томондан, беихтиёр Чўлпоннинг:

«На фарёдинг на ҳоддинг бор,
Нечун сен мунча сустлашдинг?
Ҳақорат дилин оритмас,
Тубанлик ман у кетмасму/
Тириксан, ўмагансан.

Сен – да одам, сен – да инсонсан» деган сатрлари ёдга тушади.

Айрим танқидчилар «шўро ёзувчилари», жумладан, Қаҳҳорни «жадид адиблари», жумладан Чўлпонга қарама-қарши қўйишади. Бунга асос берадиган ҳолатлар йўқ эмас, албатта. Бироқ шу билан баробар, шахс эрки, ҳуқуқи, мутелик, қуллик психологияси ифодаси, талқини бобида XX аср адабиетида Чўлпон анъаналарини энг изчил давом эттирган адиб айни шу Қаҳҳорнинг ўзидир. Қаҳҳорнинг юқорида тилга олинган асарлари, персонажлари худди Чўлпондаги каби мустабид тузум шароитида инсон шайнини, қадрини, ҳақ – ҳуқуқини паймол этилишига қарши ўзига ҳос исендир. А Қаҳҳорга нисбатан айтилган «замонасоз ёзувчи», нуқул ўзини ҳақида ёзиб ҳикоячиликда замона муаммоларидан узоқда турган, деган даъволар асоссиздир.

Абдулла Қаҳҳорнинг XX аср ўзбек адабиетида реалистик ҳикоя устаси бўлиб етишиши, шухрат қозониши тасодифий эмас. Биринчидан, Қаҳҳор кўп асрлик ўзбек адабиети реал ҳаётга кескин юз ўтирган, бу даврда Оврона замонавий жаҳон адабиети тажрибаларига таяланадиган. Қодирий романилари. Чўлпон лирикаси, ҳикоялари, Фитрат, Ҳамза драмалари орқали янги йўлга тушиб олган, реализм миллий адабиетида етакчи оқимга айланиб бораётган бир паллада ижод майдонига тушди. Гарчи Қодирий, Чўлпон, Фитрат, қолаверса тенгдошлари Ойбек билан Ғафур Ғуломлар ҳикоя жанрида қалам тебратган бўлсалар – да, улар истеъдоди табиати, бадний тафаккур тарзига кўра бу «жанрнинг одами» эмас эдилар. Қаҳҳорнинг ёзувчи жанрни эмас, жанр ёзувчини танлайди, деган гапи бор. Қаҳҳор истеъдоди бадний тафаккур тарзи ҳар жиҳатдан ҳаёт ҳодисаларини ҳикоя шаклида кўриш, идрок этишга мойилдир. Ғўе у ҳикоя учун туниланган эди, роман, қисса, драмаларида ҳам адибнинг ҳикоя шаклига ҳос тафаккур шакли шундоқ сезилиб, кўриниб туради унинг роман, қисса, драмалари ўзига ҳос алоҳида – алоҳида эпизодлар – бир – бири билан боғланган ҳикоялар мажмуасидан иборат. Ҳатто йирик асарларида ҳикояга ҳос тафаккурдан четга чиқилган ўринларда баднийлик заифлашади, баёнчиликка йўл очилади «Сароб», «Қўшчинор чироклари»нинг айрим ўринларида, «Ўтминдан эргаклар»нинг «Қўқон харобалари орасида» бобида бу ҳол яққол сезилади. Хуллас, Аллоҳ инъом этган истеъдоди табиати Қаҳҳор зиммасига миллий адабиетимизда, реалистик ҳикоячиликнинг асосчиси бўлиш масъулиятини юклайди.

Аср бошларидек шаклланиб босилган янги ўзбек адабиети анъанавий «афсонавий сюжетлар» нақлидан қочиб, реал ҳаёт ҳодисаларидан бадний асар яратиш йўлига ўтган экан, бир мунча фурсат бу борада оқсади. Реал

ҳаёт ҳодисаларининг санъат, реал ҳаёт одамларининг жозибадор бадийи образ, характер, қаҳрамон даражасига кутарини хило кийинчилик билан кечди. Қодирий билан Чўлпон насрда биринчи бўлиб бўлига эришди. Уларнинг насри тасвир оҳанги, жойибаси билан Шарқда дегиб қозонган шеърятнинг энг юксак намуналари билан тенглаша оладиган чинкам санъат даражасига кутарилади. Қодирий, Чўлпон насридаги реал ҳаётдан олинган қаҳрамонлар қадим достон, жангномалар қаҳрамонлари қатори халқ кунгидан жон олди. 30 – йилларда реал ҳаётдан нусха кўчирган ҳикоятнавислар кўп эди. Уларнинг сўзгалари ҳаёт ҳодисаларининг шунчаки копияси, беллитристик бағни бўлиб қогозларда қолиб кетди. Қаҳҳорнинг отук ҳикоялари, улардан фарқли уларроқ, қодирий, Чўлпон насри каби санъат дурдоналари сифатида кишиларни ҳайратга солиб, Қаҳҳор ҳикояларида қад кўтарган, адиб истеъдоди заковоти жон ато этган Сотиболди, қобил бобо, Туробжон, Биқижон Баҳоев каби персонажлар эса ҳудди тирик одамлар каби бугунгача яшаб, одамларни ҳис – ҳаяжонга солиб, ўйлангга, баҳс мунозараларга чорлаб келяпти.

Реал ҳаёт ҳодисаларининг бадийи асар, муайян жанр шаклига тушиш, санъат ҳодисасига айланиши фоят мураккаб, сирли – сеҳрли жараён. Адабиёт илми шу чоққача бу борада кўп иш қилган бўлса – да, ҳали унинг тагига етган эмас. Бу борада тайер қоллиб – андозалар йўқ. Ҳар бир адиб уни ўзича, ҳар бир асарида ўзгача тарзда ҳал қилади. Шу билан баробар бу жараеннинг қандайдир умумий қонуниятлари ҳам бор. Қаҳҳор ижобий тажрибаси бу борада қимматли материаллар беради.

Қаҳҳор ҳикоялари биринчи галда самийийлиги, ишонтириш кучи билан кишини ҳайратда қолдиради. Езувчи тасвиридаги ҳамма нарса ҳаёт ҳодисаси, реал ҳаётнинг бир бўлаги, эпизоди бўлиб гавдаланади, муаллиф уларни ҳаётнинг ўзидан шундоққипа кўчириб олгандай туюлади. Аммо бу осонакча рўй берадиган ҳол эмас, ҳикояларида акс этган ҳаёт бу реал ҳаётнинг шунчаки копияси эмас. Езувчининг ижодий лабораторияси билан танинганда ҳикояларнинг кўпчилиги реал ҳаётни асосга эга экани, улар адабнинг турмушда ўзи кўрган, эшитган ҳодисаларидан таниш кишилар ҳаётидан олинганлиги аён бўлади. Бироқ, улар ҳаётнинг айнан копияси эмас. «Агар езувчилик турмушдан нусха кўчириндан иборат бўлса, дунёда бундан осон иш бўлмас, эди, – дейди адиб. Ҳаётдан айнан кўчириш китобдан кўчиришдан гап. Копия копия бўлиб қолаверади. Бундай нарсалардан оригиналлик кутиб бўлмайди. Оригиналлик ҳаёт ҳақиқатини дилдан ўқатиш, уни ҳис қилиш, унга уйлаб крган гапларни сингдириш, тилакларинини қўшиб ифодалаш билан юзига келади». Зотан, езувчи ҳикояларидаги ҳаётйилик, ишонтириш кучи сирли ана шунда. Бундан ҳам муҳими, езувчининг шу ҳаёт ҳодисаларни узига хос тарзда бадийи идрок этиши, маъзини чақиб улардан хилма – хил оригинал ва теран маънолар топиши – кашф этиши ҳикояларига ўзига хос жойиба бахш этган.

Энди езувчиини айрим ҳикояларни яратилиши тарихи билан танишайлик. «Бемор»да тасвирланган воқеага ўхшаш воқеани езувчи беморликда ўзи бошидан кечирган «Биз қўқонга яқин Яйпан қишлоғида гузар эдик, – дея эслайди адиб – Онам гири – шира қоронғи уйда тўлаоқ

гўшю стар, ичкаридан унинг ишгаган, додлаган товуши эшитилар эди яшар катга кишлоқ, лекин у вақтда доктор, тиббий ёрдам деган гаплар бировнинг тушига ҳам кирган эмас. Бундай кезларда кўни кўшинилардан бирер кекса аёл чақирилар эди. Унинг тажрибали момо бўлиши шарт эмас, қарилагинининг узи кифоя эди. Биз Ялпизга яқинда кўчиб келган, у ерда қарин дош — уруғларимиз йўқ эди, шу сабабли дадам кўшини бир кампирни чақириб чиқди. Кампир келиб аям ётган уйга кириб кетди. Дадам икковимиз ховлида ўтирдик... қоронни тушди. Мени уйқу боса бошлади.

Енимда ўтирган дадам бирдан ўрнидан турди. Кўзимни очдим. Топамда бояги кўшини кампир гулар эди.

— Қалай! — деди дадам ховлиқиб.

— Қийналяпти бечора, — деди кампир ва бир оз жим қолганидан кейин менга ишора қилди — Болага айтинг, аясини дуо қилсин, гўдакнинг дуоси ижобат бўлади.

Дадам энгашиб менинг қулоғимга шивирлади.

— Худое аямга нажот бергин, дегин! Айт!

Дадам қурқув ва жаҳл аралаш мени қистарди... Дуо қила бошладим. Бу орада бир — икки ийғлаб ҳам олдим, кейин ухлаб қолибман. Эрталаб уйғонсам, аямнинг кўзи ёрибди.

Шу воқеа «Бемор»га асос бўлган. Лекин муаллиф воқеани ҳикояга айлантиришда унга қатор жиддий ўзгартиришлар киритган. Ҳикояда тасвирланишича, Сотиболдининг хотини оғриб қолади. Сотиболди қурбн етган чора — тадбирларнинг ҳаммасини қилади: домлага ўқитади, табибга қаратади, бахшига, кинначига кўрсатади, булардан ҳеч нарса чиқмайди. Докторга қаратини учун эса қурбн етмайди. Вазият янада кескинлашади, бемор бора — бора оғирлашади, Сотиболди эса нажот қидиришда давом этади. Баҳовиддинга нарса кўтаради, «кўнглига армон бўлмасин» деб чилесин қилдиради, ҳатто кўшини кампирнинг «беғуноҳ гўдакнинг саҳарда қилган дуоси ижобат бўлади» деган маслаҳатига амал қилиб, ҳар кун саҳарда тўрт яшар қизчасини уйғотади ва уйқу гашиги билан йиғлаб турган қизчага дуо ўқитиб, уни такрорлашга мажбур этади. Воқеа хотимаси жуда аянчли — бемор ўлади. Сотиболди ўлик енидан олаётганда қизча уйғонади ва кўшини очмасдан одатдагича «Худое аямди дайдиға даво бейгин», деб дуо қилади.

Кўриниб турибдики, ҳаётдаги ҳодиса ҳикояда хийла кескинлаштирилган. Тулғоқ дарди тутган аёл ўрнига узоқ дард чеккан аёл олинган. Дард чеккан аёлнинг ночор ҳолати, ҳаёти сўниб бораётган беморнинг аянчли рафтори таъсирчан ифодаланган. Бундай пайтда эр бошини тушадиган мусибатлар бирма — бир кўрсатилган. Қўли қисқа рағуздор эр нажот йўлида қўлидан келган барча чора — тадбирларни кўради, аммо бу чора — тадбирларнинг ҳеч бири наф келтирмайди. Агар ҳаётда аёл дардан фориғ бўлса, ҳикояда дард аёлини олиб кетади. Бола дуоси билан боғлиқ ҳодиса ҳикоя драматизмини олий пардага — фожевий пафос даражасига кўтаради.

Этувчи фактни беморга ўзгартирган, уни атайин кескинлаштирган эмас. Муаллиф ҳодисани ўзгартiriш киритаётганда ҳаст мантқиқига, баданга

қонуниятига асосланган, ҳақиқати моҳиятини мукамалроқ, таъсирчанроқ очиш пайида бўлган. Жаҳолит ҳукм сурган шароитда умр кечирган, бошига мусибат тушган қўли қисқа қашшоқ бир онаанинг ночор аҳволини, фожий қисматиини бутун коскиналиги билан кўрсатишга муваффақ бўлган.

Ёзувчи «Анор» ҳикоясида «Бемор»дайдан фарқли ўлароқ, реал ҳодисани «юмшатиш йўлидан боради «Анор» ҳикояси ҳам ёзувчининг кўрган – кечирганлари асосида вужудга келган. Ҳикояда Туробжон номи билан тасвирланган киши болалигида уларга қўшни бўлган. Уни Бабар деб аташган. Авторнинг айгишича, Бабар ниҳоятда қашшоқ, уқубатли умр кечирган, унинг қисқа, чексиз абун, бахтсиз ҳаёти инсон ҳаётига ўхшамас эди, деди адиб. Бабарнинг бирдан – бир толеи, дунёга келиб кўргани – ўли севган қизга уйланганидир. Аммо камбағалнинг ови юрса, дови юрмайди. Бабар ҳам, хотини ҳам замона шафқатсизликлари гирдобига тушиб қолиб ҳалок бўлиб кетадилар. Бабарнинг фожиаи қисмати «Ўтмишдан эртаклар»да ҳаётда қандай бўлса шундайича берилган. «Анор» ҳикоясида эса персонаж ҳаётидаги энг қувончли воқеалар олинади. Ҳикоядаги қувончли онларнинг тасвири эса драмаларга, фожияларга тўла. Ёзувчининг санъати, бадиий кашфиёти шундаки, ҳикояда қувончли дақиқаларда намоян бўлган драмалар, фожиялар «Ўтмишдан эртаклар»да акс этган аянчли ҳодисаларникидан кам эмас, балким ундан кўра таъсирчанроқ. Ган шундаки, «Анор» ҳикоясида ҳодисалар драмаси персонажлар руҳиятига кўчирилади. Қаҳҳорнинг руҳият мусаввири экани айниқса шу ҳикояда ерқин намоян бўлган. Ҳикоя еш эр – хотиннинг қувончли онлари тасвиридан бошланади. Туробжон бошқоронги хотини учун нарса тонганидан ўзида йўқ хурсанд, севики хотин олдида юзи еруғ бўлганидан мағрур, унинг қўлда туғун билан эшикдан ховлиқиб кириши шундан. Хотин қувончи эриникидан қолишмайди, эр қўлида туғунни кўриб унга томон чопади. Аммо шу дақиқанинг ўзидаёқ персонажлар қувончи дарз кетади: йигит яктагининг енг и зулфишга илиниб йиртилади, хотин қўлидаги кели ағнаб чала тўйилган жўҳори ерга тўкилади. Буни кўриб хотин ҳам, эр ҳам шаштидан қайтади. Ахир камбағал учун уч – тўрт ювилган қалами кўйлакнинг йиртилиши, бир кели жўҳорининг ерга тўкилиши катта нарса! Лекин персонажадар ҳам, муаллиф ҳам ҳозирча бунга у қадар эътибор бермайдилар, булар персонажадарнинг боғи қувончи олдида ҳеч нарса эмас. Эр билан хотин бир дақиқа қувонч панидасидан баҳраманд ҳолда кўринадилар, бир – бирига эркалик, шўхлик қиладилар.

«Туробжон туғунчини орқасига бекитиб етегиши.

– Акажон, дегин!

– Акажон! Жо – он ака!

– Нима берасан?

– Уримнинг ярмини бераман!..»

Туғунчада анор урнида асалли кўрган хотиннинг қувончи шу заҳоти барбод бўлади. Туробжон эа бунга ҳайрон. Соҳдада йигит бошқоронги аёл учун асал анор ўрнини боғ олмаслигини тушуниб етмайди, ўзи келтирган тансиқ матоҳнинг таърифини келтирини билан уни овутомқчи бўлади. Булар

натيجا оравермаган, у ҳижолатда қолади унинг кўнглидаги қунонч ҳам барбод бўла бошлайди. Энди эр ҳам, хотин ҳам оғир руҳий ҳолатда. Бу ҳолат бора-бора кескин тус олаверади бонда эътибор берилмаган қўнғилсиз ҳодисалар — йиртилган енг, тўкилган жўҳори эста тушади. Ҳонадон намарнинг таъби хира тортиб турган бир пайтда тўкилган жўҳорига мушук тегеди, муаллиф мушукнинг оқсоқлигини, Туробжонга қараб «мау» деб қўйганини эслатади, булар бояги мушук ҳолатини бир қадар оғирлаштиради.

Шунингси характерлики, мана шу дақиқаларда муаллифнинг диққат — эътибори асосан Туробжон руҳиятига қаратилади. Шундай бўлса — да, Туробжон руҳияти таҳлили айни вақтда аёл қалбига ҳам алоқадор. Муаллиф Туробжон руҳиятини бевосита тасвир этади, унинг руҳиятидаги жараёнларни изчил кузатиб қадам — бақадам қайд этиб боради. Лебга келганда унинг қалбидagi жараёнлар тафсилоти эмас, кўпроқ уларнинг натижаси, энг характерли оилари кўрсатилади, оралиқдаги ҳолатларни кингобхон Туробжон руҳияти орқали сезиб олаверади. Ўша ҳодисалар тасвиридан кейин муаллиф аёл ҳолатига эътиборни тортади, аёл бирдан йиғлаб юборади ва ўзини ўзи қойиниша тушади. Руҳий қийноқлар жам бўлиб аёл қалбиди портлаш вужудга келади.

Анор илннжи тусфайли юз берган кўнғилсиз вазият тасвири давом этади. Муаллиф персонажлар руҳиятида кечган туйғуларнинг жамики говланишларини беришга интилади: персонажлар кўнғилда ҳам меҳр, ҳам алам — ўкинч, ҳам ачиниш, ҳам койиш, ҳам изтироб, ҳам зарда — бу туйғуларнинг бири кучайиб, бири сўниб говланиб боради. Кўнғилларда кечган дилснҳанликлар тилга кўчади, қочирик таънага, таъна дашномга, дашном даҳанаки жангга айланади, охир — оқибат буларнинг барчаси жам бўлиб ваҳшиёна куч иллатишгача бориб этади.

Руҳий жараён ифодасидаги санъаткорлики қарангки, шу кескин драматик дақиқаларда ҳам ҳар иккала шахс қалби тубида ажиб бир меҳриниё доимо яшнаб туради. Чунончи, Туробжон, аччиқ устида хотинига қарата: «Жигарларинг эзлиб кетсин» деркан, шу заҳоти хотинининг аҳволини кўриб шаштидан тушади, агар илзат — нафс кўйса ҳозир бориб унинг бошини силамоқчи, ундан уэр сўрамоқчи бўлади. Еки хотин эридан калтак елгандан кейинги ҳолатини эслайик. У дол солиб ўзини ҳар етқа урмайди. Хотин ранги оппоқ ҳолда кўзларини катта — катта очиб унга ваҳимали назар билан қарайди ва бошини чайқаб «қўйинг, қўйинг...» ден пичирлайди: эри уйдан чиқиб кетгач, узоқ йиғлайди, эрига қаттиқ ганирганига пушаймон бўлади, ўзини қарғайди, ўлим тилайди, эридан хавотир олиб ташқарига чиқади.

Қаҳҳорперсонажлари қалбиди кечган шу хил нозик ва тиниз, юракни қон қиладиган, ғам — ғуссага тўла руҳий жараёнларни кўрсатар экан, бу кўнғилсизликларнинг ижтимоий илдизларини ҳам очиб боради. Бу борада у реалистларга хос йўл тутайди, бундай дилснҳанликларнинг аса боиси ижтимоий адолатсизлик, тенгсизликда эканлини кўрсатади. Бироқ бунда ҳам адиб ўзинга хос йўл тутайди. Анор хусусидан мижаро пайти хотинининг таъна — дашномига жавобан Туробжон.

«Ахир, бошқоронган бўл, эвида бул — да! Бир қадок анор фалон пул бўлса! Саҳиримардондан сув ташиб, ўтип ериб, ўт ёқиб бир ойда оладиганим ўн саккиз танга пул. Акам булмасе, укам бўлмасе...» дейди. Алар тасвир шу йўсинда давом этиб Туробжон қули қисқалигидан ҳасратини бирма — бир тўкиб солиш, хотин ҳам унга қўшилиб кўз ёш тўкиш билан бонд бўлганида «Анор» аср бошларида яратилган септимиентал асарлар даражасида қолиб кетган бўлар эди. Ёзувчи бошқа етук ҳикояларидаги каби бу ерда ҳам персонажлар руҳиятини батафсил тафсилотлар орқали эмас, тўққин бадиий топилма деб аташга лойиқ деталлар орқали очади.

Персонажлар ҳолати, руҳияти, кайфиятининг ўзи табиий равишда ҳар қадамда ижтимоий масалаларга келиб туташаверади. Ҳикоядаги персонажларнинг кеч киргач уйдаги ҳолати лавҳасини кузатайлик. Ёзувчи бу ерда эр ва хотин қалбидagi мунгли кайфиятни сўзсиз ҳолат ва табиат манзаралари орқали беради. Аёлнинг индамай уйга кириши, дарча енида бир тиззасига бошини қўйиб осмонга қараб ўтириши, Туробжоннинг ҳам уйга кириши, хотин аҳволини кўриб тикка туриб қолиши, сўнгра дарча енига ўтиришида қанчадан — қанча мунг, дард мужассам! Дарчадан тушган нугъанинг хиралиги, осмоннинг қорамтир — кулранг тусда экани, чироқнинг пихилаб ениши, унинг атрофида катта бир парвонанинг айланиб туриши, шифтнинг қаерида «қирс» этиши, қаердадир калтакесакнинг чирқиллаши, осмондаги хира юлдузлар, мачитдаги кекса бақатерак орқасидан кўтарилган қизғин ўт, унинг кўкка оловли из қолдириб жуда юқорилашуви ва гўе осмонга урилгандай чиларчин бўлиб «пўп» этиб сўниши — буларнинг ҳаммаси юракни қон қилар даражада мунгли, ҳазин.. Бир печа дақиқа «турғунлик»да қолган руҳий ҳолат яна ҳаракатга келади, кўкда оловли из қолдириб «пўп» этган ўт Туробжон хаёлини ўзига тартади, у бирдан тилга киради.

«— Мушак, — деди Туробжон, — Муллажон қозининг богида. Муллажон қози бешик тўйи қилган

Хотин индамади

— Шаҳардан тўралар ҳам чиққан, — деди Туробжон яна

Хотин яна индамади. У Муллажон қозининг боғини кўрган эмас, аммо таърифини эшитган. Бу боғни кўз олдига келтириб кўрди: боғ эмас анорзор. Анор дарахтларида анор шигил, чойнакдай — чойнакдай бўлиб осилиб етибди

— Битта мушак уч мири, — деди Туробжон, — юзта мушак отилса биттангадан юз танга. Бир миридан кам — етмиш беш танга бўлади

Эр — хотин узоқ жим қолишди»

Осмонга отилган мушак туфайли Туробжон ёдига бойнинг боғи, боғдаги бошқа мевалар эмас, айни анор тушиши нақадар табиий. Шу топда китобхон ҳам, персонажлар ҳам сезмаган ҳолда, ўз — ўзидан табиий равишда гап ижтимоий адолатсизлик, тенгсизлик масаласига келиб тақалади. Туробжон айни ўша дақиқаларда шоир сўзлари билан айтганда «чархи кажрафторининг бир пенасини ҳис этгандай бўлади» калбонал иниги бу ерда энг ачиз кишинининг арзимас сўровини бажо келтиролмай хуноб, қули қисқалик туфайли эр — хотин орасида жапжал, дилсизхлик: у оқда —

Ахуллажон қозининг боғида жасини аялор, катта базм, тўқин дастурхон, кайф – сафот, кало – калозарининг кўнгилашуналиги деб қапчадан қапча пуллар кукка совурияяни Туробжон буни ўзинча сарҳисоб қилиб кўради Туробжон шу бойда адолатсизлиқни, тенгсизлиқни ҳис этса ҳам, қалабанинг учини топиниға қодир эмас, бунга ҳам руҳан тайер ҳам эмас. Сарҳисоб бир томондан, унинг тиккасини қуритади, иккинчидан изтиробга солади, персонаж қалбида қандайдир нотайин исенкорона бир туйғу – фикр етила бошлайди. Езувчи бу жарасини бевосита эмас, билвосита, имо – ишорала, персонажларининг стихияли хатги – ҳаракатлари орқали ифодалайди. Ушш мушкул сарҳисобдан кейин Туробжон ўзоқ жим қолади, сўнг оғзини катта очиб ҳам эспайди, ҳам уф тортади. Бу шу пайтга қадар давом этган руҳий изтироблар, ўй – мушоҳадаларининг мўайян яқунидек туюлади. Туробжон севикли хотин кўнгли учун қалтис ишга қўл уради – ўғрилиқ қилади. Бу солдадил, нодон йигитнинг ировардида топган чораси – қарори шу бўлди. Ниҳоят, асар муталааси интиҳосида иноқ ва фақир бир оиланинг тишчили бузган, турмушига оғу солган, ҳалол одамларни пожўя ишларга, жиноятга бошлаган нарса – ижтимоий тенгсизлик, адолатсизлик деган фикр – туйғу вужудингизни ларзага солади.

Кўриниб турибдики, ҳикоядаги ҳар бир ҳолат, хатги – ҳаракат замирида инсон қалбининг жиалоси ётибди, шу жилолардан характер жамол, қиёфаси, шахсияти, қисмати намосен бўляпти, асар ғояси туғияпти. Фақат «Анор»дагина эмас, машҳур ҳикояларининг барчасида езувчи руҳият тасвирига катта эътибор беради. Алдида бу езувчининг бош ижодий принципидир. Муаллифнинг ўзи инсон «ички дунесининг чуқур жойларига»ча ўзинга кўрсатадиган икки саҳифалик чинакам проза биз учун шашма шошарлик ва тумтароқли гаплар билан ёзилган силлиқкина қалин «асар»дан кўпроқ фойдалидир» дейди ва шу гапдан кейин «Адабиет ҳақида мен биладиган гапнинг асосийси – мана шу» деб қўшиб қўяди.

Қаҳҳор табиати, истеъдоди йўналиши жиҳатидан ҳаётдаги, одамлар қисматидаги фожейилиқни тираи ҳис этадиган адибдир. Унинг энг етук ҳикоялари айни фожейи ҳолат, қисматлар ифодаланган асарлардир. Ҳикояларидаги персонажлар ҳаётидан олинган эпизодлар, лавҳалар гарчи мўайян интиҳо, бадийи очин билан яқуналса – да, бундай яқун галдаги фожиялар, кўргуликларининг дебочаси вазифасини ўтайди. «Бемор»даги Сотиболди хотинининг ўлими уйқу аралаш аясининг дардига даво тилаган қизалоқ ва хотини дардига даво қидириб бор будидан жудо бўлган эрининг янгида – янги сарсон – саргардонликлари ибтидосидир. «Анор»даги Туробжоннинг охирида жиноятга қўл уриши бу оила бошига тушажак галдаги чигал савдоларнинг бошланғишидир. «Ўғри»даги жабрдийда чолининг најот излаб мансаб – чартабанинг турли зинапоаларида турган юлғичларга дуч келиб, шилиниб охирида «најот» топиши – Оғамберди пахтафурушнинг хизматиға сазовор булиши, бу хизмат жасалосида юз беражак аввалчилардан – да оғирроқ талончиликнинг ўзиниасидир. «Даҳшат» ҳикоясида Ушшнинг «тириклар туристони» Олимбек доҳхо хонадонидан қўтилиш йўлидаги мисалсиз жасорати қаҳрамоннинг ҳалокати билан тугайди, бироқ қаҳрамон ўлими доҳхо хонадонини издан чиқаради.

талотумларга гирифтор эъди. «Асрор бобо»даги чол билан камшириниш жағида ҳалок бўлган ўғли ҳақидаги соғуқ хабарини бир-бирларини аяб сир тутинлари, чексиз дард-алам, қалб иштиробларини ичга ютинлари — бир умр давом этдирган фожиянини аломаг кўриниши — бадий иштиросидир. Ҳатто ёзувчининг комик ҳодисалар, ҳажвий характерлар ифодаланган «Адабиёт муаллими», «Санъаткор» ҳикояларида ҳам фожий руҳ устивор; ҳар икки асардаги ўзларини доно, билимдон, маданиятли қилиб кўрсатишга чоғланган кичсалар ўзгаларнинг аччиқ истеҳзосига, надоматларига лойиқдир. Бир умрга ўзгаларга кулги бўлиб яшаш ҳам аслида ўзига хос фожиядир.

Хуллас, одамлар турмушидан олинган эпизодларда, ланҳаларда улар ҳаётига, қисматида дахлдор фожий моҳиятни кўриш, терең ҳис этиш, персонажлар характери ва қисмати уларнинг руҳияти ифодаси орқали еркин бадий деталлар воситасида тавдалаштириш қаҳҳорҳикоянавислик санъатининг энг муҳим жиҳатларидир.

Тўғри, қаҳҳор бисотида бахтли хотима билан якунланган романтик ҳикоялар ҳам бир «Минг бир жон»да ўлим тўшағида етган қиз, «Маҳалла» ҳикоясида эса ҳаётдан умидини узиб ўлимни кутаётган, қабристонда ўзи учун гўр қазитиб қўйган қария ҳаётга қайтади. Ёзувчи «Минг бир жон»даги Мастурани бемисл мардлиги, азоб-уқубатларга ҳайратда қоларли даражада чидами, ҳаётга муҳаббатига яраша «мукофотланади», «Маҳалла» асарида эса маҳалла аҳлининг қарияга бўлган меҳр-эҳтироми уни ўлим чангалидан ажратиб олади. Ёзувчининг яна бир ҳикояси — «Нури чўққилар»да енгил ҳаёт йўлига кирган қиз «жазоланиб», ота-она, эл-юрт иззатини қилган қиз эса мукофотланади. Гарчи бу ҳикоялар ҳам маҳорат билан битилган, танқидчиликда, жумладан ушбу мақола муаллифининг ишларида яхши баҳо олган бўлса-да, уларда адибнинг шайқатсиз реалистик йўлда битилган етук ҳикояларидан фарқли ўлароқ, қандайдир китобийлик, ошқора ўнгитбозлик, юзакилик бордй туюлади.

III. МАФКУРАВИЙ-СИЁСИЙ ТАЗЙИҚ ВА ИСТЕЪДОД ҚУДРАТИ

Абдулла Қаҳҳорнинг — 30-йиллар бошларида, эндигина бир-иккита дуруст ҳикоя яратган, ҳали ёзувчи сифатида элга танилмаган еш қаламкашнинг «Сароб»дек роман ёзишга журъат этиши ва муваффақияти худди Қодирнинг ижодий жасорати — илк романи каби ҳайратомуз ҳодиса бўлди. Агар қодирий илк романида мозийга қайтиб иш кўрган, тарихинининг энг мураккаб, қалтис палласи ҳақида одамларни ўйга толдирувчи, ҳаяжонга-ларзага солувчи асар яратган бўлса, Қаҳҳор намундошлари, 20-йилларнинг чигал, эндииятли ҳодисалари ҳақида ўқувчини бахсларга чорловчи гаройиб етук роман езди. Дунё юзини кўрган пайтида ҳам, ундан кейин ҳам XX аср узбек адабиети тарихида бу қадар кескин, бир-бирига зид баҳс-мунозараларга, хилма-хил талқинларга асос берадиган, тоғвий — мафкуравий, сиёсий жиҳатдан ўткинчи, ожиз, чоғланган ўринлари бўлишига қарамай йиллар талотумларидан олган ўтиб ўзининг бадий қимматиини сақлаб қололган бонқа бирор йирик асарни кўрмаймиз.

30-йилларда қалам тебратган улкан сўз усталарида бўлгани каби Қоҳхорда, жумладан унинг ўша йиллар маҳсули «Сароб» романида замонасининг ҳукмрон расмий мафкураси таъсири мавжуд. Адибнинг ўзи таржиман ҳолида «Сароб»нинг езилиш сабаби ҳақида тухталиб шундай дейди:

«Буюк бурилиш йили бошланди. Шаҳарда нэнман, қишлоқда муштумзўр жон. талвасасига тушиди Тақдир мени шу душман синф вакиллари бўлган эски ва «янги» зиёлилар, ўзини миллат хомийси, миллатчи деб атаган бир гуруҳ ватан хонилари билан учраштирди. қўлимга янги қалам олганимда, дин ва дин аҳлларига қарши болалигимдан бери кўксимда йиғилиб етган аламни тўкишга қанчалик шошилган бўлсам, буржуа миллатчилиги ҳақида кўрган ва билганларимни тенгқуларимга, бутун халққа айтишга шунчалик шошилдим. Мен адабиёт кураш қуроли бўлишига ҳеч қачон бунчалик зарурат ҳис қилмаган эдим».

Жуда кўп фактлар, кейинги кузатиш, тадқиқотлар шундан далолат бераётирки, «буюк бурилиш йили» деб аталган палла А Қоҳхор айтганидан ўзгача – мамлакат тарихида улкан фожа, мусибатлар даврининг бошланиши бўлди. қолаверса, шаҳарда нэнман, қишлоқда муштумзўрларнинг жон талвасасига тушиши – тоталитар маъмурий буйруқбозлик системасининг жиддий қўпоровчилик сиесати оқибати эди. Дин ва дин аҳлларига қарши суриштирмай елпасига уруш эълон этиш, уларга нисбатан ғазаб еғдириш халқимиз, маънавиятимиз, маданиятимиз учун қанчалик қимматга тушгани, эндиликда ҳаммага аён. Езувчи назарда тутган, «дин ва дин аҳлларига қарши» кўксида йиғилиб етган алам ҳам, «буржуа миллатчилиги ҳақида кўрган ва билганлари»ни тенгқуларига, бутун халққа айтишга шошилиши, бунда «адабиёт кураш қуроли бўлиши»га ўзида зўр зарурат ҳис этиши – барча – барчаси роман езилган 30 – йиллар бошларидаги фожий даврининг истеъдоди езувчи онги, ижодий мезонларига салбий таъсири эди. Бу ҳол, бу кайфият муайян даражада «Сароб» романида ўз ифодасини топди. Романда езувчи бирекламалик билан бир гуруҳ «синфий душман», яширин аксилинқилобий миллатчилик ташкилоти аъзолари, бу гуруҳнинг шўро тузумига қарши уюштирган «фитна»си, «қўпоровчилик ишлари», адабиёт, маданият, матбуот соҳасидаги «аксилинқилобий ҳаракатлари»ни фоти этишга уринади. Муродхўжа домла образини мустасно қилганда, бу гуруҳ вакиллари, уларнинг суз ийяглари, қўпоровчилик фаолияти бир қадар яланғоч, хийла юзаки берилган, яширин ташкилотга оид тафсилотлар анчайин жўп, нўпоқлик билан битилган. детектив саргузаштларни ёдга туширади. Муаллиф бу уринларда тадқиқотларда таъкидланганидек, 30 – йиллар бошларида майдонга келган «аксилинқилобий жипоий ҳаракатларни фоти этиш»га қаратилган айрим манбалардан фойдаланган. ўша манбалар руҳига мос тарзда езувчи адабиётни фақат «синфий душманга қарши кураш қуролига, уларга нисбатан қаҳр – ғазаб туйғуларини еғдириш воситасига айлантиради. Ҳолбуки сўз салғати етук реалист езувчи қўлида ҳар домл синфий – мафкуравий кураш қуроли эмас, ҳолисаларни, ҳатто ўзи душман деб санаган синф, табақа одамларини ҳам ҳалоқ, объектин кўрсатиш, холисона баъдин таҳлил этиш,

ҳодиса моҳиятини очиб бериш воситаси бўлиб келган. Адабиетимиз бахтига стук реализм анъаналари руҳида яратилган «Сароб» адиб дачво қилганидай, ғайрат душман синф одамларини нуқул қаҳр – ғазаб биланш фони этувчи саҳифалардан иборат эмас. Аслида бу хил ўринлар асарда нисбатан оз. 63 бобдан иборат романини учинчи наشري бор – йўғи ўнга яқин бобида шундай лавҳалар бор.

Шуниси характерлики. 30 – йилларда вульгар социологизм оғуси билан захарланган танқидчилар эътиборини биринчи талда асардаги аксилинқилобий миллатчилик билан боғлиқ худди ўша нисбатан заиф, чанғоч, қуруқ фони этувчи саҳифалар ўзига тортади ва романи улар бошда «буржуа миллатчилигини фони этувчи асар» сифатида олқини билан қарши оладилар. Бироқ орадан кўп ўтмай романга муносабат ўзгара бошлайди. Романда улар илгари ўйлагандан кўра жиддийроқ ва муҳимроқ жиҳатлар борлигини англай бошлайдилар. Ҳаммадан бурун асар бош қаҳрамони – улар назаридаги синфий душман, миллатчи Саидийнинг тақдири ва талқини, қолаверса, миллатчиларга қарши турган ижобий қаҳрамонлар фаолияти мутлақо қониқтирмайди «Сароб»га бағишланган муҳокамаларда, қатор тақризларда езувчи Саидийга хайрхоҳлик билдиради. «Романининг бош қаҳрамони Саидий ўта кетган миллатчи бўлишига қарамасдан, езувчи уни мақтайди, уни ўқувчига чумкин қадар яхши кўрсатишга, ўқувчини Саидий изидан эргаштиришга тиришади.» /Ҳ. Мусаев/, «Саидийга ачиниш туғдириш буржуа миллатчиларига нисбатан нафрат туғдирмайди, балки хушёрликдан тойдирини олиб боради, бу – езувчининг хатосидир» /Ю. Султонов/, дея алоҳидан соладилар. Бугина эмас, Саидийнинг машуқаси Мунисхондаги нузли жиҳатлардан ҳам ўша танқидчилар ғазаб отига чинадилар, муаллифининг миллатчи қизи, аксилинқилобчи сингисини, миллатчи йиғит машуқаси «Мунисхонга муҳаббат билан қарашини тоқат қилиш чумкин бўлмаган бир ҳол, адибнинг яна бир жиддий ғоявий хатоси деб биладилар.

Ҳолбуки, худди ўша масалада, романининг бош қаҳрамонлари Саидий, Мунисхон характерлари, тақдири, руҳий олами бадний тадқиқи, талқинида асарининг асосий руҳи, реалистик қудрати, умуман реализмнинг сеҳрли кучи намоён бўлган, муаллиф ўз шахсий майли, ўша кезларда таянган ақидалари, даврининг ҳукмрон расмий мафжурасига зид ўлароқ реал ҳодисанинг объектив манзарасини акс эттирган, ҳодисаларни, бу одамларни бор мураккаблиги, мусбат ва манфий томонлари билан ҳолисона кўрсатган. Езувчи ҳар қанча қоралишга, фони этишга уринмасин, хушер, дидан китобхон Саидий, Мунисхонларни тўғри тушунадилар. Аллоҳ уларни шу тарзда яратганини, улар онир қис матга мубтало эканини, қолаверса, давр, мураккаб зиддиятлар муҳит, шароит қурбони бўлганликларини кўриб, ҳис этиб туради, беихтиёр уларга ачинади, уларнинг таъвини, алам – яътирбларига шерик тутилади.

«Сароб» романида ерқин, қурашчи ижобий қаҳрамонларнинг йўқлиги, борлари эса заиф чиққани ҳақида кўп танқидий гаплар айтилади. Айни пайтда бу борда езувчининг оқилиш учун ҳар хил баҳоналар излаш, мавжуд ижобий кучлар ҳам чакки эмас, дея ўзини овутириш ҳоллари ҳам бўлди.

бирок бу ҳуқуқда муҳим ҳақиқатни айтишга ҳеч ким журъат этолмади. Хўш, каттор танқидчилар пазарида «духман синфи, миллатчи тинсони бўлиши Сандийга ва унинг товариғидagi бир гуруҳ шахсларга қарши кураш олиб бериши, уларни тор-мор этиши лозим бўлган курашчи қаҳрамонлар кимлар бўлиши мумкин эди? 20-30-йилларга оид архив ҳужжатларидан, ўша йиллари матбуотда босилган, бугунгача сақланиб қолган мунозара материалларидан, кўпдан кўп танқидий руҳдаги мақолалардан маълумки, ҳақиқатдан ҳам ҳаётда Сандий типидagi зисиларга қарши аёвсиз кураш олиб борган уларни ер билан яксон этган, кейинроқ қатагон қилинишига замин ҳозирлаган ҳужумкор кучлар, улар олиб борган кураш усули ижодий зиелилар, адабиёт учунига эмас, умуман халқ, жамият учун оғир кўргулик бўлгани эндиликда ҳаммага аён. Нега буларни яқиндан билган, бевосита бу ҳодисаларга шохид бўлган Қаҳҳор романига шундай курашчилар образини киритмади? Нега романдаги Кенжа, Эҳсон, Шафрий сингари ижобий кучларда шунақа жангарилик йўқ, аксинча улар анчайин майин-мулоим, Сандийга нисбатан мурувватли одамлар?! Жангари қаҳрамонларни асарга олиб кирмаслик фақат роман поэтикасининг ўзига хослиги билангина изоҳланмаса керак. Ҳар ҳолда Қаҳҳордек реалист санъаткор бу хил расмий мафкура билан қуролланган, синфий рақибларни асло аямайдиган жангари курашчиларнинг ҳақиқий башарасини билган, лоақал ҳолис реалист савқи табиий сажия орқали беихтиёр англаган Эҳтимол бундай шахсларни асло ижобий қаҳрамон қилиб бериш мумкин эмаслигини, айни ўша кезларда улар ҳақида бор ҳақиқатни айтиш, ифодалаш мушкул эканини тушунган, ҳис этган ҳолда, яхшиси, бундай шахсларни асарга киритишдан ўзини тийган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Балки бу ҳам ёзувчининг гуманизм, реализмга садоқати оқибатидир

80-90-йиллар танқидчилигида «Сароб» романидаги «аксилинқилобий миллатчилик» билан боғлиқ масала яна кўтарилди: «Сароб» муаллифи замонасозликда, ўткинчи ақидалар, муваққат мезонлар, юқори доираларнинг кўрсатмаларида уқтириб ўтилган ҳақиқатларга таяниб ижод қилган»ликда /О. Отахонов/ айбланади Танқидчи Р. Қўчқоров «Сароб» романининг ижодий тарихи, яратилишига туртки бўлган манбалар таҳлилига бағишланган ишида «миллий зиелиларнинг буржуазия кетидан кетганлиги... бутун романининг етакчи пафосини ташкил этади», асар «замон ва сиёсат талаби, муаллифнинг пировард мақсади, ҳатто омма онгу шуурига таъсири нуқтаи назаридан ҳам конкрет сиёсий романдир», «20-йилларда иш кўрган аксилинқилобий, миллатчилик ташкилотларининг «кирадик»ларини» бадний ишонарли фойш этиш романини бадний ғоявий фундаментини ташкил этади... бутун асар мана шу асос устига қурилган» деган хулосага келади¹.

Устоз танқидчи О. Шарафиддинов эса бу қарашга зид ўлароқ, «Роман матнини сингичлаб кўздан кечирилса босиқлик билан таҳлил қилинса, миллатчиликни фойш этиш адабнинг асосий ғоявий нияти бўлмагани аён бўлади. Ҳатто Сандий учун ҳам миллатчилик асосий, етакчи, донмий сифат эмас. У йўл-йўлакай миллатчи бўлган ва уни ҳаёқатга олиб келадиган омина ҳам миллатчилик эмас. Ҳар ҳолда Сандий биринчи навбатда,

¹ Р. Қўчқоров. Мен билан мунозара қилсангиз... // «Мазнавият», 1998, 20-34-50-бетлар.

худбинлик қурбонни бўлади», -- деб ёзади.¹ Р. Қўчқоров ўз ишида «Сароб» муаллифи аксилинқилобни ҳаракатларни фон этувчи манбалардан барақали фойдаланишни, ҳатто уларни ўзлаштириб, кўчириб олгани ҳусусида кўнаиб далиллар келтиришга ҳарчанд уринмасин, роман ўша манбалар руҳида ёзилган деб даъво қилмасин, бундай уринишлар асар моҳиятига айтарлиқ таъсир кўрсатмайди. Мабодо «Сароб» илмий публицистик рисола бўлганида Р. қўчқоров танқиди туфайли умри тугаган, кўчирмачиликдан иборат бир нарса сифатида узил--кесил «фон» этилган бўларди. Холбуки, «Сароб» биринчи ғалда роман. сабаб асари. Танқидчи келтирган далиллар эса «Сароб»даги аксилинқилобий миллатчилик ташкилоти аъзолари фаолиятига оид нисбатан заиф саҳифалар тўғрисидаги мавжуд танқидий мулоҳазаларни яна бир бор тасдиқлайди. холос. Романдаги асосий нарса -- ундаги етакчи қаҳрамонларнинг қисмати, руҳияти таҳлили масаласидир. Бу роман биринчи ғалда ҳазон бўлган муҳаббат, увол бўлган умр достони. икки кўркем ешнинг -- бир--бирига муносиб, аслида бахт учун туғилган, аммо табиатидаги ожизликлар туфайли ҳаётда чалғиган, адашган қалбларнинг ачиқ фожей қисмати, руҳий изтироблари ҳақидаги асар сифатида ўқувчини ҳаяжонга солади.

Сайдий билан Мунисхон муҳаббати, улар умрининг завол топишида, шубҳасиз, бу ешлар тушиб қолган шароит, вазиятнинг, зиддиятларга тўла даврнинг ҳиссаси, таъсири катта, айни пайтда инсон боласи номукаммал бир зот. Тақдири азалининг ўйиними, пешонага ёзилганнинг рўёбга чиқишими еки инсоний ожизликлар оқибатидами -- рўй берган омадсизлик ва бахтсизликлар учун биринчи ғалда уларнинг ўзлари айбдордирлар; ўз тақдирларига нисбатан лоқайдлик, худбинлик, мақсад йўлида собитсизлик, мутелик, ихтиерни ўзгалар қўлига топшириб разолат билан иттифоқ тутиниш, бундан ҳам емони разолатга кўникиш инсон боласи учун энг оғир гуноҳ, кўргулик, катта фожиа. Асарда биз Сайдий ва Мунисхоннинг ачиқ севги ва умр савдоси, руҳий изтироблари, драмаларга тўла қалб дафтари билан танишиб аламли ўйларга толамиз. Бу жиҳатдан «Сароб» жаҳон адабиетидаги айни шу хил руҳий фожиялар тасвир ва таҳлил этилган энг етук асарлар билан бир қаторда туради. «Сароб»дан кейин XX аср ўзбек адабиетида «Сароб» таъсирида, унга эрганиб ёзилган бахтсиз севги, адашганлар қисматидаги ҳикоя қилувчи талай асарлар пайдо бўлди, улар орасида ўқувчиларга маъқул бўлганлари ҳам бор. Аммо, очиги, уларнинг ҳеч бири бу масалаларни умуминсоний даражада -- алам, қалб драмаси, фарёди даражасига кўгара олмади.

Эрих Фромм «Франтс Кафканинг «Жараён»и» мақоласида жаҳонга машҳур бу роман бош қаҳрамони ва унинг фожияси сабабларини таҳлил этиб қуйдики жиҳатларга эътиборни тортади. Йозеф К. «ривожланишдан тўхтаган» кимса, «бировнинг қўлига қараган» одамдир; «унинг барча ишқу амалли бошқаларга музтар бўлишга қаратилган, у ҳеч қачон бировга нимадир беришни еки ўзи чора--тадбир излаб топишни мақсад қилмаган», ўзгаларга қарам одам. «Муаммо унинг ўзида, ботинида экани, ўзини факат ўзининга

¹ XX аср ўзбек адабиети тарихи Т. 1. «Ўқитувчи», 1999, 269-бет

ҳалос энг оминини ўзи тушунагани» шахс. «Ҳаётни самарасиз утаётганини ва дўстлари талаф-улаги юз тутаетганини янра-шира аниқлайди», бироқ бунинг олдини оминини қўриб етмайди, «аслида ҳа у ўзи учун, ўзининг инсоний шарафни учун курашмоғи лозим эди» «Кўнинг аҳволи қоронғуда бировнинг ердансиз бул топиламайдиган одамнинг фожияли тарафудидан далолат беради.»

Ромэнлар воситасида езилган «Жаран» қаҳрамони — XX аср бошларида янаган. Саидийга замондони бўлган энг зиёли йигит ҳақида айтилган бу сўзлар изчил реалистик йўлда битилган «Сароб» романига, унинг қаҳрамонига ҳам ҳайратда қолар даражада дахлдордир. Мана шу муштараклик ҳам «Сароб»нинг умумбашарий аҳамиятга молик асар эканини тасдиқлайди

Романда Саидий билан Муниҳонни ҳалокатга олиб келган руҳий маънавий очиллар, жумладан, улар табиатига хос худбишлик, шахсиятпарастлик, шухратпарастлик ҳақида кўп езилди. Бунинг учун муайян асослар бор, албатта. Бироқ романдаги етакчи қаҳрамонлар характери биз аввал тасаввур этгандан кўра серқирра, маъно, моҳият жарафидан хийла сержило. Етакчи қаҳрамонлар, биринчи галда, Саидий характери, руҳияти, хатти-ҳаракатлари, қисмати синчиклаб кузатилса, табиатига хос энг характери жиҳат унда қатъият—сабот, «шахси бутунлик», мустақил фикрлаш ва иш тутишнинг етишмаслигида эканига иқдор бўласи. Саидий езувчи насридаги етакчи персонажлар каби ҳаёт шифқатсизликлари топтаб ташлаган, хўрланган, таҳқирланган, муте, итоаткор, омадсиз шахс. У «Сароб»дан олдин езилган «Бошсиз одам» ва ундан кейин яратилган «Бемор», «Ўғри», «Анор», «Ўтмишдан эрталар» қаҳрамонларининг бошқа бир шароитдаги, йирик жанрдаги «онгли» — зиёли қиёфасидаги кўринишидир. Гарчи Саидий зиёли — журналист, езувчи бўлса—да, моҳиятан Сотиболди, Туробжон, қобил бобо, Бабарлардан айтарли фарқ қилмайди.. Унда Аллоҳ берган бир инсон боласига лойиқ ақл—идрок, инсоний туйғу, ҳусн, куч—қувват бор, бироқ унда қатъият, сабот йўқ. Чўлпон иборалари билан айтганда муҳит гирабонида бир сомон парча, ҳаёт оқимида бамисоли оқар сув юзасидаги похол чўндек қалқиб боради, ҳар амал, ҳар ишни «ҳақ» деб билади ва шу тариқа ўз вазни—қадрини бой беради. Бошлаган бирор ишини, орзу—ният йўлдаги интилишини охирига етказмайди, уқини пра йўлда ташлаб кетади, комсомол сафида, шўролар идорасида ишлаб, улар тарафида туриб буни ҳам елчитмайди, аксинчиқилобий миллиatchилар гуруҳи томон оғиб, ношудлиги, оғзи бўшлиги туфайли бу ерда неча бор қовун туширади: ташкилот тошпириғига кўра янги одамлар топиб, янги гап бошлашга чоғланади, «кечалари ўйлаб ётиб, кимнинг олдини боркиш ва қандай қилиб гап бошлаш тўғрисида маълум қарорга келади, аммо тонг отгандан кейин муваффақият қозонишга шубҳаланади, у кишининг олдини боргани отланганида эса, ўзини тамоман ожиз сезади». Давраларга кирганда ҳам биров ургатган сўзларни майнадай тақдорлайди. Езувчилик истеъдодини рўбга чиқариш ботида ҳам ланжлик қилади. Ижода ҳам нуқул бировларнинг ирдаси, маслаҳати, тақдим этган мавзуси, тузиб берган илани асосида иш кўради, тоҳ у, тоҳ бу

ижтимоий – сиёсий гуруҳ қўлида қурол бўлаётганидан хижолат тортмайди. Унда чин истиснод сўнгиби учун зарур шарт – журъат, жасорат етишмайди. Озгина қаршиликка дуч келдимиз, дарҳол ижодий ниятидан воз кечади. Биринча нисбат. Саидий қишлоққа борганида у орини эқтириб қолади, «ер – сув ислохотига хайрхоҳлик кўрсатиб у ҳақда роман ёзишга чоғланади. Шу орада бир баҳсда айтилган «Ислохот ўзбек қишлоқларини хароб қилади», «Ислохот ёмон десангиз романингиз босилмайди, яхши десангиз...» тарзидagi мулоҳазалар туфайли дарҳол фикри ўзгариши қолади. «Шу дамда ўзининг бошлаган романидан шунча совидаки, давом эттирини учун бир калима сўз топилишига ҳам кўзи етмас эди» деб езади муаллиф.

Бу йиғит шахсий – интим ҳаётда ҳам ўта нуноқ. У гўзал қиз Мунистонга кўнгли бериб, унинг меҳрини қозонади. Севги деб аталмиш илоҳий неъмат нашидасидан баҳраманд бўлиш имконияти туғилади. Ҳаётидаги энг қувончли, тоғли онлари унинг Мунистон билан илк учрашуви, мулоқат дамларидир. Бироқ мана шу бахтли ҳам асраб қолишга қўрби етмайди. Бу ношуд нотагон банди мўмин хомҳаселларга учиб, китоблардагидай фаровон турмушга эришини машҳур езувчи бўлиб етишини орзусида таянч – шароит қидириб Муродхўжа домла хонадонига ичкучев бўлиб келади. Мунистондек фаришта қолиб, ўз тақдирини Сорахондек тасқара билан боғлайди. Бу ҳол Саидий табиатидаги ожизлик, субугтсизлик, ҳаётда йўл қўйган хатоларнинг энг қалтиси ва хатарлиси, шахсий инқирознинг авж нуқтасидир. Энг ачинарлиси, Саидий ҳаётида нималар юз бераётганини билиб, бу ҳақида ўзига ҳисоб бериб, оқим ўзини қаяққа олиб кетганлигини ғира – шира фаҳмлаб туради, шунга қарамай кўзини чирт юмади – да, «хайр, нима бўлса бўлар, »дея қўл силтайди. Бу хонадонда Саидий аввало ижтимоий шахс сифатида узлигини бутунлай бой беради: «оламга, унинг барча ҳодисаларига Муродхўжа доманинг кўзи билан» қарайдиган, «ҳар бир товушни унинг қулоғи билан эшитадиган» бўлади: бора – бора бу одамнинг дастуери, малайи, боришги, оддий қулига айланади. Саидийнинг энг жўшқин меҳнат, ижодий фаолият онлари эзгу мақсадларига еки сиёсатга эмас, Муродхўжа доманинг моддий манфаатларига хизмат қилади. Шу тариқа оқ, қорани тушунган, маърифатли, зиёли бу кимса чутелик, ишқаткорлик, қулиқ, туйғуси бобида адаб ҳикояларидаги маърифатдан йироқ, оми персонажларни ҳам йўлда қолдириб кетади. Бу ҳол 30 – йиллар шароитида жиддий бир огоҳлантирини эди. Жамиятнинг маърифатли, онгли аъзоси бўла туриб ҳам Саидий каби қатъиятсизлик туфайли жаҳолат болтқонига ботиб кетини, инсон – ихтиёрийни ўзгалар изнига тўлшириб оддий малайга, қулга айланиб қолиш мумкинлигини. афсуски ўша кезларда биров сезди, биров сезмади. сезганлар эса журъатсизлик оқибатида ўзларини билмасликка солдилар. Бу парса чиллағ, жамият учун қанчалар қимматга тушганлиги маълум.

Қалтис ваиятларда бош қаҳрамон қисматида, руҳиятида юз берган ўта зиддиятган, фожий ҳолатлар катта маҳорат билан кўрсатилган. Инсон боласи учун ин оғир кўргулик, фожия ўзининг кўнгли майлига зид бориш, таъби суйчанган ишни қилиш, бундан ҳам оғир – жирканч ваиятга ўзини мослаш, тақдирнинг шафқатсизлигига, омад илаикка кўникиш, омонат

асхон орқали ўзини овутишдан иборат Саидий домла хонадониди ана шундай мушкулота дуч келади: ақла – тасаввурга сиғмайдиган ҳол юз беради – секин – аста Саидий қалбидаги барқамол гўзал қиз Мунисхон урини маънавий қашшоқ, жисмоний хаста, ўта хунук – тасқара Сорахон таллан бошлайди. Ёзувчи бу руҳий жараёни бугун мушкулоти, оғриқлари, азоб – изтироблари билан ифода этади Айниқса Саидийнинг кўнгилсиз вазиятга ўзини кўниктириш, Сорахондан «фазилят»лар қидириш жараёни тасвири ёзувчининг ноёб бадний кашфиётидир. Деярли шундай ҳол Мунисхонда ҳам юз беради. Мунисхон ҳам ўз навбатида Саидийдай кулжам, истеъдодли йиғит қолиб вазият тақозоси, ака хоҳиши, амри билан маънавий тубан, кўрилсиз, жирканч одамга зўрлаб узатилади. Мунисхон ҳам бу вазиятга кўникиш, жирканч кимсадан «фазилят» қидириш азобини чекади. «Икковининг фарқи шундаки, Мунисхон ўзини алдай олмаган – фазилятдан нуқсон ва нуқсондан фазилят ясашдан ожиз келган минутлар»да аламинин йиғидан, Саидий эса ичкиликдан олади. Айниқса, бир – бирининг васлига ета олмаган, икки бахтсиз, омадсиз ешнинг бир – бирига рўпара келгандаги ҳолати – қалбларда кечаётган изтироб, уни яширишга қанчалик уринмасинлар, барибир ошкор бўлиб туриши ифодаси ёзувчи санъатининг беназир эҳсонларидандир. Икки ёш тўйдан кейин бир – бирларига дуч келганида иккови ҳам узоқ жим қолади, сўнг Саидий «қутлашим мумкинми?» – деб сўрайди. Шу ўринда ёзувчи: «Бу сўзни у жуда тез айтди, аммо айтиб бўлгунча кўздан ёш чиқиб кетаёзди» деб ёзади. Ўша кездеги қаҳрамон қалбидаги изтироб нақадар нозик, таъсирчан ифодаланган! «Мумкин!» – дейди сир бой бермаган Мунисхон бояги саволга жавоб тарзида ўзини хурсанд ва бахтиёр кўрсатишга тирилиб. Саидий бунга ишонмайди, Мунисхоннинг шу ҳаракати унинг юрак – бағрини эзиб юборади. Мунисхон яна узоқ вақт шу мушкул юмушни давом эттиради. ҳар гал Саидийни кўрганда ўзини турмушидан, оилавий ҳастидан мамнун кўрсатишга тиришади. Бунинг оқибати аен Муаллиф ёзади «Бу узоққа чўзилган дард натижаси шу бўлдики, Мунисхоннинг гўзаллиги ҳар кимнинг кучоғида бир қатордан қола бериб тутаёзди».

Саидийнинг қабоҳатга кўникиши, у билан муросага келиш жараёни ифодаси нисбатан кенг, изчил ва маҳорат билан амалга оширилган. Ниҳоят, Саидий алдовлардан – Мунисхоннинг фазилятларидан нуқсон ясашдан чарчайди, ўзига тасалли бериш учун бошқа йўл топади – қачон Мунисхон тўғрисида ўйласа, дарҳол ўзига ўзи «Мен уни олмоқчи эмас эдим» дейди ва кўнглининг фарёдини ичкилик билан босинга уринади. Шу мушкул дақиқаларда рўпарасида бот – бот Сорахон пайдо бўлади, Саидий эса ҳар гал Сорахондан қандайдир фазилят «кашф» этади. Сорахоннинг Саидий ҳузурига чойнак кўтариб кириб, маст ҳолда учиб етган бу одам оёқ кийимини ечиб қўйиши, устига кўрпа епиши, айниқса бош томонига, бошқа жойга эмас, уйғониб пайпаслаганида қўли етадиган жойга совуқ чой қўйиши катта қаромат бўлиб туюлади. Яна бир гал Сорахон Саидийнинг оқ шоҳи кўйлагига қасрдидир илашган қизил иппи олиб ташлайди. Адиб ёзади «Чойнак уни ҳамча хунук қизлардан ажратган бўлса, бу иппи олиб ташлаш уни Саидийга олғина яқинроқ келтирди». Энди Саидий Сорахоннинг тавия

баптарасидан зўр бериб чирой ахтаришга тушади ва «катта бир нарса» кашф этади. «Сўрахоннинг кўзи қора, кичриклари бу кунгача кўрган ҳамма қиларлиқидан узун» У ўзини овутишда давом этади: «Сўрахон хушук, бу рост, аммо истараси иссиқ». Бу фикрга яна бир фикр қўшади: «Баъзи қизлар чиройли бўлса ҳам, истараси совуқ бўлади, ҳушида истаранинг аҳамияти зўр» Яна бошқа зўрма – зўраки далил – исботлар келтиришда давом этади: «Никоҳ учун муҳаббат шарт эмас», «Бу хотин хушук, буниси чиройли», дейишда маъно йўқ, «турмуш учун чиройли хотиндан хушук хотин яхши» Шу тариқа Саидий мажбуран ўзини татби суймаган ошни ейишга ҳозирлайди.

Ёзувчи бу билан чекланмай, қабоҳатга мослашган банди мўминнинг бу хонадондаги хўрликлари, инсонлик шаъни, нафсониятининг оёқ ости этилиши, тасқара хотин, бўлбули гуё қайнопа, маккор қайнопа томонидан таҳқирланиши, ҳаста опаси бошига тушган чидаб бўлмас хўрликлар, буларнинг устига ишдаги, ижодаги омадсизлик, таназзул тарихини батафсил кўрсатади Саидийнинг ўша кезлардаги ночор ҳолати, изтироблари ўқувчи қалбини ларзага солади. Ёзувчи қаҳрамоннинг аянчали қисмати хусусида бир персонаж тилидан лўнда қилиб шундай дейди: «Раҳимжон ҳозир шалогн чиққан аравадай Муродхўжа домланинг томорқасида ағанаб етибди» Ниҳоят, Саидийнинг ички ҳаёти билан ташқи ҳаёти орасидаги кундан – кун ўсиб бораётган қарама – қаршилик унинг жонига қасд қилар даражасига етади, у телба ҳолга тушади.

Асарнинг илк нашри ва охириги вариантдаги қаҳрамон ҳалокати тафсилотидаги фарқлар хусусидаги баҳоларда, кейинги вариантда Саидийнинг тўсатдан фаол ва қўпоровчига айланиши, бутун бошли юк поездини ҳалокатга учратиши образ мантиқида зид, чунки Саидий табиатан бундай ишга қодир эмас, деган танқидий фикрлар асосли эмасдай туюлади. Аслида ҳаётдан, яшайдан тойган, ҳаёт сурурини ҳис этишдан тўхтаган, ҳаётга, яшашга интилишни беъманилик – абсурд деб билган, шахс сифатида емирилиб битган кимса учун шу хилдаги «мантиққа зид» безориларча телба ҳатти – ҳаракат табиийдир. Муаллиф Саидий ҳалокатидан сал бурун унинг ҳаста етган опаси хусусидаги ўйларини беради: «Опаси етган подвалнинг қор қоплаган пастак деразасидан қизғиш шуъъа тушиб турар эди. Саидий буни кўриб опасининг «тузалиб кетарман» деганини эслади ва унинг ҳаётдан бўлган учиди аввал ғашини, кейин аламинин, ғазабини келтирди. Саидий ҳозир опасининг тиззалари шишиб кетган оёқларини уриб синдиришга, хира кўзларини ўйиб олишга, томоғини ғажиб ташлашга тайёр эди». Шундай руҳий кайфият – ҳолатдаги одам учун сунгги безорилик табиийдир. М. Горький «Шахснинг емирилиши» мақоласида ёзганидай, «безорилик – шахснинг руҳий – жисмоний емирилишининг шунчаки оқибати, унинг таназзули сўнгги нуқтага етганига шаксиз далилдр»¹ Юқоридаги таҳлил, мулоҳазалардан чиқадиган хулоса шуки асар марказида турган Саидий моҳиятан фаолият, ижод, сиёсат одами эмас, балки қисмат бандаси у ўзини ҳам бахтли қилишга қодир шахс эмас, у «аксининқилобий

¹ М. Горький. Асарлар 3-н томлик. X том. Т. 1978. 42-бет

«миллатчилик» турмуш муҳитига эмас, бонинча бир муҳитга тушиб қолганда ҳам уни шундан аянчан қисмат кутарди. Саидий ижтимоий – мафкуравий, сиёсий курашдаги иштироки туфайли эмас, биринча гадада табиатидаги ожизликлар – мутолиқ, қуллиқ туйғуси, иродасизлиги, мужмаллиги, оқимча қараб оқадиган ҳокайд бўлганлиги учун инқирозга, ҳалокатга учради. Саидий тушиб қолган шароит, 20 – йиллардаги тарихий вазият, мафкуравий – сиёсий курашлар, «аксининқилобий миллатчилик» деб аталган ҳаракатлар асар учун бир фон ҳолос: синчиклаб разм солинса Саидий ҳаёти, қисматидаги, энг кескин драмалар, фожиалар мафкуравий, ижтимоий – сиёсий курашлар майдонида эмас, оилада, шахсий – интим ҳаётда рўй беради. Саидий хилидаги кимсаларнинг фожиаси ҳамма даврларда, ҳамма халқлар ҳаётида юз бериши мумкин бўлган умумбашарий фожадир. Мутелиқ, қуллиқ психологияси ва унинг аччиқ, оқибатлари масаласи миллат равиқинининг заволи сифатида қаҳҳорини ҳақиқат аламли ўйларга толдирган, қаттиқ изтиробга солган. Бинобарин бу нарса ижодидаги етакчи тамойиллардан биринга айланган. айни шу ҳол адабнинг бошқа қатор етук асарлари қатори «Сароб» романининг ҳам етакчи пафосини белгилайди.

Романда бу ҳулосани тасдиқлайдиган яна бир асос бор. Асарда «аксининқилобий миллатчилик» ҳаракатига даҳлдор шахслар орасида нисбатан муваффақиятли, жонли чиққан образ Муродхўжа домладир. У ҳам романда миллатчи эзелелар вакили, миллатчилик мафкурасини ташувчи фигура сифатида эмас, ўзгачароқ, қисфада кўринади. Аввало у инқилобий алғов – далғовлар даврида фарқ бўлиш олдида турган оила кemasини, бойлигини, ҳаётдаги мавқеини ҳар боб билан асраб қолишга уринаётган талбиркор оила бошлиғи: бахтсиз туғилган елғиз фарзанди учун ўзгалар бахтсизлиғи ҳисобиға бахт ато этиш умидида юрган устамон, худбин одам сифатида эсда қолади. Унинг миллатчилиги, аксининқилобий ҳаракатлардаги иштироки йўл – йўлакай шунчаки эслатиб ўтилади. У Саидийнинг оила даврасига тортар, ичкуев қилиб олар экан, бунда у мафкуравий – сиёсий мақсадларини кўзлагани йўқ. Биринчи гадада у ўз тинчини, жонини, моддий манфаатини ўйлаган. «оламда домланин кўзига фақат икки нарса кўринади: бири – мулк – амалок, иккинчи – жон». Ҳатто у Саидийни сиёсат бобида асраш – авайлаш йўлини тутди. Муродхўжа домла «Меҳробдан чаен»даги Солиҳ маҳдумни эслатади. Маҳдум Анварнинг билимидан, истеъдодидан фойдаланиб қандай пул ишласа, домла ҳам Саидийнинг истеъдодини худди шундай пулга сотиб оиди. Домла оилаги даромад келтираётган Саидийни сиёсат бобида асраш – авайлаш йўлини туғиши ҳам бу одамнинг асқ. қисфасини ойдинлаштиради. Фойда келтираётган кезларда Саидийга нисбатан ҳурмат – эҳтиромни жойинга қўяди, инқироз – омадсизлик бошланиши билан оқ ундан юз ўтиради, Саидийнинг шарбатини сўриб бўлиб пўчоғини пуфлаб танлайди. Бинобарин бу образ ҳам муанян қовий мақсадларга – миллатчилик мафкурсини фойда этишга хизмат кувчи волига эмас, балки табиин инсоний индиқатлари, ожизликлари билан жаҳон адабиётда мавжуд шу турдаги персонажлар сифатида турмуш еркин характердир.

«Сароб» бадий ижоднинг тароийи ички қонуниятларини яна бир бор тасдиқловчи, реализминг сираи – соҳраи куч – қудратини намоян этувчи бадий ҳужжат сифатида ҳам қимматли Бамисоли Ҳиндистонга боришни кўнглига тутиб океан сифарига отланган Колумб беихтиер Америка қитъасини кашф этгани каби Қаҳҳорнинг «буржуа миллатчилиги»ни фолл этишни ният қилиб ёзган «Сароб» романи туб моҳияти эътибори билан бошқача – башариятга хос инсоний ожизликлар ва уларнинг фожией оқибатларини ифода этувчи нодир санъат асарин бўлиб чиққан. Езувчининг ўзи ҳам англаб етмаган «онг ости» ҳиссиёти, қалб тубидаги влоҳий гуйғу уни ҳақиқат, чин санъат йўлига бошлаган Асардаги замоннинг ўткинчи довуллари, алдамчи ғоялари таъсирида тарафқашлик билан битилган инсбатан бадний заиф уринлари борлиги кишида таассуф уйғотади, бироқ, улар романининг юксак бадий қимматини. XX аср ўзбек адабиети равнақидаги салмоқдор ўринини инкор этиш учун асло изи бермайди.

Иккинчи роман «қўшчинор»да ҳам езувчи ижодига хос етакчи тамойилга амал қилган ҳолда яна инсон шаъни, қадри масаласини кўтаради. Танқидчиликда таъкидланганидек, «Қўшчинор» «Сароб»нинг мағтикий давомиг устамон Муродхўжа домла хонадонига ичкуёв бўлиб тушган Саидий бу ерда инсонлик шаънини топтаб, адоий тамом бўлиб ўлим излаб кетса, маккор Зуннунхўжага ичкуёв бўлиб тушган Сиддиқжон қайнота даргоҳидан инсонлик шаъни ҳимояси йўлида пажот излаб чиқиб кетади. П. қодиров ёзганидек, «Ҳаёти кун сайин орқага кетадиган, ёмон томонга қараб ўзгарадиган кишини ишонарли қилиб тасвирлашдан кўра, ҳаёти кун сайин олға кетадиган, яхши томонга қараб ўзгарадиган ва маънавий жиҳатдан қайта туғиладиган кишини ишонарли қилиб тасвирлаш бир неча баробар қийин»^х. қийинлиги шундаки, инсоннинг «маънавий жиҳатдан қайта туғилиши», унинг «ёмон томонга қараб ўзгариши», инқирози жараёнидан ҳам кўра мушкул ва кескин руҳий драмалар ичида кечади «қўшчинор»нинг илк бобида бош қаҳрамон Сиддиқжоннинг хотини, қайнонаси, қайнотаси билан тўқнашувлари ва ўша тўқнашувлар асосидаги руҳий қийноқлари тасвири «Сароб»даги бадий юксаклик даражасидадир. Шу бобнинг ўзи бутун бошлаи етук санъат асарига тенгдир. Афсуски, кейинги бобларда бирин – кетин шу юксакликдан чекиниш, сусайиш бошланади, қаҳрамон ҳаётидаги, руҳинидаги яхшилик, ижобийлик томон хийла силлиқ, енгил, кескин драмаларсиз кечади. Бош қаҳрамон Сиддиқжоннинг эволюцияси, ўсиш – улғайиши йўлини кўрсатишдаги муайян ожизликларига, айрим қаҳрамонлар тғил характер эмаслигига асосланиб О. Шарафиддинов ҳақли равишда «қўшчинор» романи Абдулла Қаҳҳорнинг баркамол асарлари сирасига кирмайди»^{хх} дейди. Асарни хуш қабул қилганлар ҳам, найза кўтариб қарши олганлар ҳам ўз вақтида уни одилона баҳолай олмади, ютуқ ва камчиликларини ҳолисона ва мадакалаи кўрсатиб беролмади. 40 – йиллар охириларидаги вуллар социологизм оғми билан заҳарланган танқид, муно –

^х «Ўзбек совет адабиети тарихи», III том, I-киتاب Т, «Фан», 1972, 74-бет

^{хх} «XX аср ўзбек адабиети тарихи» 278-бет

дра, муҳокама ва тақризларда романига муайян стереотиплар асосида ишланади, унга жиддий фикрларни айблар қўй бошлади. Ёзувчи бошида асоссиз танқидий фикрларга қўшилмайди, каттини туриб уларни рад этди «қизил Ўзбекистон» газетаси «Қўшчинор» муҳокамаси ҳақидаги ҳисоботида (1948 йил 4 август) Абдулла Қаҳҳор қилини «ҳаққоний танқидларни рад этишга уриниб кўрди», «ёзувчи романида кўрсатилаган ҳатоларни албатта тузатишни шарт» деб ёзди.

Ниҳоят, адиб ўшандай асоссиз танқидларни тан олишга мажбур этилади. Шу мажбурият асосида муаллиф асарни қайта ишлайди. «Қўшчинор» «Қўшчинор чироқлари»га айлантирилади. Оқибатда ҳали тугалланмаган романининг биринчи қисмидаги мавжуд камчиликлар янада чуқурлашди, асар танқидчилик талабига мос кўйдан – кўп лавҳалар, чунончи «коллективлаштириш давридаги кескин синфий кураш»ни, «майда деҳқон хўжалигини йирик социалистик хўжаликка айлантиришда коммунистлар партиясининг ролини», «қишлоқдаги қамбағал деҳқонларнинг актив фаолиятлари»ни акс эттирувчи янги боблар билан тўлдирилади; зулмат ичидаги қашшоқ, ночор қишлоқ гурмуши тез суръатлар билан фаровон ва чароғон ҳаётга айлантирилади. Муаллиф танқид зиммага юклаган шу хилдаги мажбуриятларни адо этиш билан банд бўлиб бон қаҳрамони Сиддиқжонни деярли унутди. Бу образ орқали айтмоқчи, ифодаламоқчи бўлган мақсад – бадиий ишлари аро йўлда қолиб кетади.

«Қўшчинор»нинг «Қўшчинор чироқлари»га айланиш тарихи адиб ижоди давомида етук асарлари орқали куйиб – ениб ўтказган бош ғоя, яъни инсон боласи ўз шаънини, ўзлигини ҳимоя қила олмаган, муҳит таъсирига бўйсунган, ўзгалар изни бўйича иш тутишга мажбур бўлган тақдирда қандай оғир кўргуликларга мубтало бўлиши ҳақидаги аччиқ ҳақиқатни ўз ижодий тақдири орқали таъби кўрди. Адибнинг «Қўшчинор чироқлари» таъбимдаги китоб эмас, «ўзимга боғлиқ бўлмаган сабаблар билан мақсадимга етолмадим» деган эътирофида қанчалар армон, афсус – надомат бор.

IV. РЕАЛИСТИК ТАСВИРНИНГ СЕҲРАИ КУЧИ

Абдулла Қаҳҳор қаламига мансуб ўшанга яқин қисса ораида «Синчалак» билан «Ўтмишдан эртақлар» алоҳида ажралиб туради. Ҳар иккала асар ҳам ёзувчи ижодидагина эмас, XX аср ўзбек адабиети ривожига ўзига хос ўрин тутади. «Синчалак» XX съездан кейинги ўзбек адабиетида юз берган жиддий ўзгаришларнинг дебачаси, урушдан кейинги йиллари «турмушни бўяб – безаб тасвирлаш» йўлига ўтган адабиётнинг ҳаётнинг ўткир масалалари гомон буриб юбориш, адабиёт орқали «китобхоннинг кунтадаги, нили учигаги тан»ни айтиш воситасига айлантириш ҳаракатининг ерқин намунаси сифатида қимматлидир. Муаллиф «Синчалак»да асар бош қаҳрамони Саида тимсолида ўз ижодий ақидасига содиқ қолган ҳолда инсоннинг, бу ерда ўзбек аслининг қадри, шаъни хусусидаги масалаларга яна қайтади, ўша чеки – чегараси йўқ аламли баҳсни давом эттиради. Айни

пайтда 80 – йиллар ўзбек қишлоғининг, хусусан, ўзбек асли турмушининг бир қанча кескин муаммоларига эътиборни қўлади

80 – 90 – йиллари миллий адабий қадриятларни қайта баҳолаш авж олган кезлари Қўҳқор ҳикоя ва романилари қатори «Синчалак» қиссасига ҳам бутунаси замонасозлик руҳида битилган, иўро ҳукумати сиёсати, ҳукмрон мафкура тарғиботига қаратилаган асар. деган айбловлар қўнидан қисса ҳақида шундай қарашларнинг пайдо бўлишида шўро даври таъкидчилигининг ҳам каттагина «хизмати» бор. Ўша давр адабиётшунослигида «Синчалак»нинг аниқ ўша «замона зайли»га мос жиҳатларига алоҳида урғу берилган, бу асар «коммунистик ғоявийлик», «партиявийлик» мезонлари асосида таҳлил, тарғиб ва таълиқ этилган. Яна бир жиҳат – езувчининг асар яратишдаги ўз олдига қўйган нияти, ошқора эътирофи бу гал ҳам аҳволни чиғаллантирган, бу ерда ҳам бадиий ижоднинг, реализмнинг ғаройиб қонунияти, яъни ният – мақсад амалиётда ўзгача натижалар билан якунланиши, тоғо оқибат муаллиф нияти – идеалига зид келиб қолиши, аниқроғи ҳақиқат езувчининг ирода – хоҳишидан устун чиқishi мумкинлиги ҳисобга олинмаган

Қўҳқор таржиман ҳолида «Синчалак» халқимизнинг кураш ва ғалабасидан ўзимда йўқ қувонганим, ажойиб замондошларимни қувониб олқишлаганимдир дейди Хўш, асар фақат «халқ кураши ва ғалабасидан» езувчининг ўзида йўқ қувончи, «ажойиб замондошлари»ни «қувониб олқишлаши» натижасими?! «Синчалак»қа шўҳрат келтирган омилар шулардан иборатми? «Синчалак» қаҳрамонлари, биринчи галда Саида адабнинг «ажойиб замондошлари»ни «қувониб» олқишлагани самарасими? Саида чин маънодаги қувонч меваси, ҳар тарафлама ардоққа лойиқ шахс, суюкли қаҳрамони? Адабиёт илмида, дарсликларда «ибрат бўларли қаҳрамон» сифатида таҳдим этилган Саида аслида қандай? Аслида у XX асрда Ўзбекистон шароитида шаклланган фаол ижтимоий аёл шахси тимсолидир; бу тоифа аёлларга хос фазилатлар ҳам, қусур – ожизликлар ҳам ўз тажассумини топган Езувчи бу образдаги жамики мусбат ва манфий жиҳатлар илдизини очиб берган

Дарҳақиқат Саида – ижтимоий фаол шахс тимсоли Аниқроғи, аср урталаридаги шу хил аёлларимизнинг тилик намоёниси Янги ўзбек адабиёти тарихига назар ташласак, аср бошларидаёқ адибларимиз ўзбек аелининг аҳволи, қисмати, ҳаётдаги мавқеи ҳақида жиддий бош қотира бошлаганлар; бир томондан, уларнинг асарларида «бечора ўзбек хотун»нинг эрксизлик, жаҳолат, қолоқ удуллар исканжасида «энг тоза умидларнинг сўлиши» (Чўлпон ибораси) алам – изтироб, кўз ёшлар билан бор ҳолича кўрсатилади; иккинчи томондан, уларда аёлларнинг ўзлигини англаш, намоён этишга чақирىқ сазолари эшитилиб туради, учинчидан, яна бир туркум асарларда ўз наъни, ҳуқуқи, эрки учун, ижтимоий адолат таъиниси учун курашга отланган фаол аёлларнинг реал ҳаётдан бир оз юқори турувчи романтик образлари ярағилади Шу хил образлар силсиласида «Синчалак»даги Саида ерқин, бетакрор бадиий сиймо сифатида ажралиб туради Саида образи моҳиятини ярим аср давомида миллий адабиётимизда яратилган аниқ ўша ўзбек аёллари силсиласидан ажралган

ҳаётини, тушуниш, тушунирилиш асло мумкин эмас Саидадаги ижтимоий фаоллик, ақл – заковат, тadbиркорлик ҳислатлари, бинобарин ижтимоий фаол аёл шахсига ҳос мушбат ва манфий жиҳатлари, бир чекаси, унга ўша талафларидаги ўтган, қолаверса, «Синчалак» муаллифи авваллари етган «Масгон», «Хотинлар» каби асарларида заковатли шижоаткор аёлларнинг романтик образларини яратиш бобида муайян тажриба тўплаган эди.

Бугина эмас, реал ҳаётнинг ўзи реалист адибга шундай аёллар тинимлини, аёллар қисмати билан боғлиқ муаммоларни тақдим этади. Қаҳҳор қўлига қалам олиб катта ҳаёт ичига кира бошлаган кезлари, яъни 20 – йилларда «Ўҳжум» компанияси бошланди, «хотин қизларни озод этиш»га қаратилган қоят мураккаб, зиддиятга ҳодиса зўр шовқин – турон, қонли ва қонсиз фожиалар ичида кечди. 20 – 30 йилларда қалам тебратган бирор адиб бу ҳодисани четлаб ўтган эмас. Унинг акси садоси 40 – 50 – йилларда ҳам миллий адабиёт дунесига эшитилиб турди. Эҳтимол 1958 йилда езилган «Синчалак» ўзбек адабиётидаги ўша суронларнинг сўнгги садосидир.

«Синчалак»даги бош қаҳрамон оилавий тарихини эслайлик. Саида туғилган оила айни ўша «Ўҳжум» кампаниясининг қурбони. Отаси Али бобо ўша кезлари эри райига қарши бориб озодлик, маърифат йўлини тутган аясини сўйиб қўйган. Ота бу жиноят учун аввал ўлимга, сўнг ўн йил қамоққа ҳукм қилинган. Шу билан бу оила тамом бўлади. Икки норасида – Саида ва онаси ҳоласи қўлида қолади. Кўп кўргуликлар, машаққатлар сўнггида Саида ўз йўлини топиб олади қўли қон ота эндиликда тилсиз – забонсиз аялчли бир тирик мурда қиефасида Саида билан бир хонадонда яшайди ва ҳар дақиқада ўша фожиани едга солиб туради.

Демак, Саида онаси бошлаган, илк қадамларидаёқ узилиб қолган фаолиятнинг давомчиси: унинг бутун вужуди аёл шаънини топтаганларга қарши нафрат, балки ўзи сезмаган, англаб етмаган ички алам, қасос туйғуси билан йўғрилган. «Одам боласи циркнинг оти эмаски, қамчи қарсиллаганда чўккаласа», дейди Саида Саидадаги ижтимоий фаолликнинг, шаддоликнинг, эркак зотига нисбатан ўзгача бир қаттиққўлликнинг аёл илдири ўша ерда Биламизки, инсон характерининг шаклланишида, ирода йўналишида шахсий дахлдорлик, алам, қасос туйғуси муҳим ўрнни тутади. Агар эътибор берсангиз, Саида табиатида, фаолиятида уни ҳаракатга келтириб турган ички маёқ – аёл қадри, шаъни ҳимояси учун кураш туйғуси, аниқроғи, онаси бошлаган ишни охирига етказиш истаги унинг аёл қоясидир. Саида «Бўғтон» колхозига келиб ким билан учрашмасин, баҳслашмасин, биринчи нолда аёл зотига муносабат, аёл шаъни, эрки, ҳуқуқи масаласи унинг учун ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Одамларни баҳоланда бош мезонга айланади. Қаландиров, Зулфқоров, Эшон, Ҳамидулла, Қозимбек – бу хилма – хил табиатли одамларнинг кимлиги, маънавий – маънавий савияси айни шу масалага муносабат жараенида очилади. Шу билан барқарор Саида ирода йўналиши ва фаолиятидаги айни шу ҳусусият ўзига ҳос регулятор вазифасини ўтайди; асар сюжети, конфликтни ҳам аслида айни шу аёлга муносабат билан боғлиқ можаролар асосига қурилган.

Табииники, асардаги асосий жанг Саида билан Қалаандаров орасида кечиди. Илк учрашувдаёқ «Ҳар нима қилсангиз қилинг, мени илгингизнинг ошига боғланг, лекин раҳбарлик қилманг! Тоқатим йўқ! Хотин киши раҳбарлик қилса, калавамнинг учини йўқотиб қўймам!» дея наъра тортиб аёл зотиға муносабатини ошқора аён этган улкан қоя билан олиниш, аниқса ушандай зотини енгини осон иш эмас! Саида вужудилаги аёл зоти шаъни учун курашини туйғуси, қолаверса салафларидан ўтган ақл—заковат, шижоат уни бу машаққатли курашда собит бўлишга ундайди, езувчи бор истеъдодини ишга солиб, зўр бериб, реал ҳаётдан бир қадар юқорироқ кўтарилиб қаҳрамони шижоати ва ғалабасига ўқувчини илпоғтирмоқчи бўлади. Ва бу борадаги бир қадар атайинлик, зўр бериш туфайли бош қаҳрамон муайян даражада инсоний жозибасини, аёллик нафосатини йўқотади.

Бош қаҳрамон шижоати ифодасида романтикага мойиллик кўрсатган қаҳҳор, барибир улкан реалист сифатида қиссада асричиз аёллари қисмати билан боғлиқ чигалликларни, бу борада инўро ҳукумати олиб борган сиёсатнинг зиддиятли жиҳатларини ҳаққоний кўрсатишга эришади. Адиб шўролар даврида комсомол ва партия тарбиялаб етиштирган жасур ва ғалиб раҳбар қиз панасида туриб кўплаб оддий аёлларнинг аянчли ҳаёти, қисмати хусусида сўз очади. Киёфоятхон билан Эшон, Меҳри билан Зулфиқоров, Тожиҳон билан Ҳамидулла муносабатлари, Саида турткиси туфайли ҳаракатга келган колхозчи аёлларнинг дил розлари ифодасида адиб реализмининг қудратли кучи баралла намоён бўлади.

Муаллиф Киёфоятхоннинг шалтоқ кечмиши, Эшон билан турмуш қуриш тарихи ҳақида ҳикоя қилар экан, «Хужум» компанияси кўп ҳолларда бузуқ аёлларга қўл келгани, бу ҳол аҳволни хийла чигаллаштирганини таъкидлайди. Киёфоятхон данғалига дейди: «Яширишнинг ҳолати йўқ... Ўша вақтларда, ундан кешинроқ очилган кўшгина хотин—қизларнинг қонига, тҳтимол мен, менга ўхшаган аёллар зомин бўлган бўлса. Мен жоҳил (ориятли деса ҳам бўлаверади—У.Н) эркакларнинг ҳамиятини қўзғатадиган йўлдан юрдим, бир печа йил юрдим...»

Меҳрининг Зулфиқоров домига тушиб қолиш, иккинчи хотин бўлиш сабаби ҳам аслида ҳаётда, ҳўжаликда илдиз отган қабоҳатлар, кўзбўямачилик, қаллобликлар билан алоқадор. Ҳамидулланинг ниҳоятда нокиза, тўқини, саранжом—саришта хонадонидати бетиним дилсиёҳлик, пировардида бу оиланинг барбод бўлиш боисини тарчи муаллиф кўпроқ ҳудожўй йигитининг мутаассиблиги билан боғласа—да, буида колхоз гузуми етиштирган дондор, ордендор жамоатчи аёл Тожиҳоннинг ҳам муайян айби борлиги ўз—ўзидан равшан.

Езувчи асарда «феодал» эрларнинг қилминчларини бот—бот қоралаб, аёллар шаънини, ҳимоя қилар экан, бошқа бир ҳолатга ҳам эътиборини тортади. Аёллар эрки ҳимояси бобида олиб борилаган биреқлама сиёсатнинг гўб моҳиятини очиб берувчи, фойн етувчи ажиб, образли бир гап айтади: «Бу замонда хотин киши одам ўлдирса ҳам, одам ўлдирган хотин эмас, улик жавоблар бўлади». Бу хусусда бундан ошириб гап айтишни мумкин эмас.

Ўндош, қолхоз гузуми туфайли «бахт топган», қолхозда «кағта куч»га айланган аёлларнинг дил ихлорига қулоқ тутайлик. Шулардан бири Ойниса. Чана, нималар дейди. «Мана мен, беш боламнинг она иман, эрим остинчи бола, чунки бунга ҳам қаршим керак. Эрим билан баравар кетмон чопаман, кечқурун рўзғор, бола.. Утган йил мен саккиз тоннадан ортиқроқ пахта тердим. Бир ҳисоблаб кўринг—чи, шунча пахта терганимда неча мартаба ўтириб турдим экан, бундан ташқари, шу саккиз тонна юкни кўтариб неча километр йўл босдим экан! Кечқурунлари яна рўзғор иши, бола ташвиши, мажлис. Мен пардоз ҳам қилишим керак, пардоз қилмасам, эрим бурнини жийиради. Мен мана шундай меҳнат қилганимга яраша кошки кўнлим тинч бўлса! қўлим ишда—ю, кўнлим ясида, боғчада Яслиларимиз ўзини эппай олмайдиган кампирлар қўлида. Боғчамиз бўлса.. Туғруқхонамиз не аҳволда.. Мен икки боламни шу туғруқхонада туққанман. Одамнинг хўрлиги келар экан: сут топшириш панини ҳаммаша ортиги билан бажарамиз. ортиқча сутни соттаци районда иккита дўконимиз бор, лекин кўз ериб етган она бир стакан сут ёки кичкинагина бир пиёлада қаймоқ юзини кўрмайди!..»

50—Йилларда «Шарқ» социализмнинг машъали» саналган Ўзбекистон қишлоғи аёллари аҳволи ҳақида бу гапларни айтиш, ёзиш катта жасорат эди. «Синчалак»да бошланган бундай жасорат кейинчалик адабиётимизда муайян анъана тусини олди. О.Еқубовнинг «Бир фелъетон қиссаси», «Диенат», П.Қодировнинг «Қора кўзлар», «Эрк», Ў.Ҳошимовнинг «Дехқоннинг бир куни», Мурод Мухаммад Дўстинг «Алазор», Шароф Бонбёковнинг «Темир хотин», Т.Муроднинг «Отамдан қолган далалар» каби асарларида яратилган оддий жабрдийда меҳнаткаш аёллар тинсони силсиласи орқали яхлит ҳолда аёл зотиға социализм инъом этган «эрк», «ҳуқуқ»нинг аёл меҳнатиши фойи эгувчи ўтқир айбномадир! «Синчалак»да шаъни топталган аёлнинг дилдаги охи, ўкинч, алам — армонларини элга ошқора изҳор этишдан бошланган анъана «Отамдан қолган далалар»да турмуш машаққатлари, хўрликларига қарши исен тарзида аёлнинг ўзига ўт қўйиши билан интиҳосига етади! Адибларимизнинг жасорати туфайли ўша йилларнинг бундай шармандали шафқатсиз ҳақиқати мангуликка муҳрланиб қолди!

Саида қиссадаги замонасининг жабрдийда аёллари образидан фарқли ўлароқ, ҳақ—ҳуқуқини қўлга олган, фаол курашчан шахс. Кўқорида айтилганидек, муаллиф уни ҳар қанча баркамол, ақл—заковатли, тadbиркор, суюкли сиймо тарзида тақдим этишга уринмасин, унда замон етиштирган, комсомол ва большевиклар тарбиялаган раҳбар аёл ходимга ҳос элдирияли, ожиз жихоғлар объектив тарзда намоён бўлган; ҳатто Саиданинг ақл—заковатли, сабр—бардонли, топқирлиги, олинувларда ғолиб чиққанлиги таъкидланган лавҳаларда ҳам аёл зоти фойдасига хизмат қилмайдиган қандайдир қочирим, киноя—кесатиклар бор. Қаландаров билан бўлган даҳанаки туқношув, юзма—кўз олинувлардаги устуналик туфайли Саида барибир ниманидир ютқазади, аниқроғи, китобхон наздида ўзининг аёллик инффағи жозибасини йўқота боради, ўзбекона аския тусини олган «синчалак», «хўроғ» сўзлари пайроғига гортинлаган тортинувларда ҳаё пардаси

хийла кўтариларди. Саиданинг қаландаров енида асов той миниб дала кезиши, тақлими шилиниб, ачишиб бу азобларга сабр—бардош билан чидаш, ўзини ғолибона тутиниш уринишларида ҳам, барибир ғолибликдан кўра мағлублик руҳи устивор қизнинг танг аҳволини пайқаган мўсафид деҳқон Саида минган той парига парқув естиқни боғлаб қўйишида бу қизга ачишидан кура қиллайдир кесатиқ мавжуд. Ҳатто бу кесатиқ—инпорани Саиданинг ўзи ҳам сезиб қаттиқ ҳижолат бўлади, ичида «вой шўрим...» деб юборади.

Нихоят, барча қалғис вазиятлардан омон ва ғолиб чиққан Саида бир можаро—олишувда мағлуб бўлади Саида Тожихон хонадонига меҳмон бўлиб бориб, бу дондор, ордендор раҳбар аёл билан «хотинига эскича қарайдиган» тақводор Ҳамидулла онласидаги, яъни эр—хотин орасидаги можаролардан тўла хабардор бўлгач, мутаассиб Ҳамидуллани «тўғри йўл»га солмоқ пайига тушади. Ҳали эр қилмаган қиз икки болали, кўнни кўрган тақводор одамга нанд—насиҳат қила бошлайди. Ўзи раҳбар бўлган хўжалик одамлари қолиб, қўшнни колхоз одамларининг «шахсий ҳаёти»га аралашишга ўзини ҳақли деб билади. Комсомол, партия ишида шакланган раҳбарлик бурчи, туйғуси уни шунга ундайди. Умуминсоний қадриятлар, шарқона одоб, андиша, ёши, мавқеи юзасидан бунга ҳақлими ёки йўқми бу ҳақда ўйлаб ўтирмайди. Ҳамидулла одоб билан Саида сўзларини сукут сақлаб тинглайди ва пировардида хайрланув чоғи ўзинга хос тавозе ва поэтик қочирим ила Саидани сўроққа тутади:

«— Кечирадилар. Сўратганинг айби йўқ... ўзлари куёв қилганмилар?»

«— Йўқ, — деди Саида»

«— Ҳм куёв қилиш ниятлари борми?»

Саида ҳижолат бўлиб, нима дейишини билмай қолди ва кулиб:

— қайдам... — деди

Ҳамидулла ҳам назокат билан кулди

— Қонун... табиат... Одам одам билан тирик Мавсумни ўтказмасдан куёв қилсалар, ўзларига ҳам яхши, бизга ҳам яхши бўлар эди: Тожихон ўзларидан ибрат олса, камини куёвларидан ибрат олсам, турмушимиз бундан ҳам яхши бўлиб кетса ажаб эмас...»

Шу тариқа Ҳамидулла Саиданинг ҳамма гапларини бир оғиз сўз билан бир пул қилади—қўйди. Барча тўқнашувларда, ҳатто қаландаровдек қоя билан даҳанаки олишувларда енгиб чиққан Саида бу гал майин—мулоим бир кимса инсандасига жавоб тополмай ҳанг—манг бўлиб жойида қотиб қолади. хайрланиб, орқасига қарамай жўнаб кетади. Нақадар ҳаётий, табиий, ҳаққоний ҳолат! Ана Қаҳҳор реализмининг кучи, сирли жозибаси! Нозик қочирим—ҳарокаат олдига мана мен деган «жасур» шахс ҳам ожиз, мағлуб. Ҳаминша суюкли қаҳрамонни енини олиб келган реалист адиб бу гал ҳимоя қилишга ортқича уринмайди ҳукм—хулоса чиқаришини кинобхон ихтиерига қолдиради

Яна бир тал. Аларда муаллиф ҳар боб билан жамоатчи аёл Тожихонни ҳимоя қилишга, тақводор Ҳамидулланинг эса уни жамоатчиларидан қайтариб фаринишдек уй бекаси қилишга уринишларини пичинг—киноялар

асман қоронаша ҳрипмасин, оқибат натижа — объектив ҳақиқат
ашигандан ўзгача бўлиб чиқади. Хўш, жамоатчилик йўлини ташлаган
Тожиқон шировардиди нималарга эришди? Тақводор, мутаассиб бўлса — да,
гўрмуш ўртоғига чин дилдан вафодор, беозор, ҳалола, саранжом — сариншта
эрини ташлаб, икки фарзандни тирик етиш қилиб, «Гулистон — Бўстон»,
«Кичкина қаср», «Ҳазина — чўсий» дейишга ҳийик хонадонни тарк этиб,
колхоз берган уйга кучиб ўтади, унинг жамоатчи бўлиб эришган бор бисоти
— байрамларда, катта йиғинларда, ўзаро текширишларга борганда
ярайдиган, сиққанича кукракка тақиб, қолганини рўмолчага туғиб юрадиган
ордену медаллар.. Шу бисот ҳақида гап кетганда муаллиф ҳам беихтиер
персонажларга қўшилиб кулгу — кесатиқлардан ўзини тия олмайди.
Парадоксни қарангки, ўз шағини, қолаверса ўнгалар шайни, қадри учун фаол
кураш йулини тутган шахслар ҳаракати ички зиддиятлари туфайли секин —
аста жозибасини йўқотиб абсурдга айлана бошлаиди.

Шу ўринда «Синчалак» муаллифининг шахсига оид бир жиҳатни эслаб
ўтиш жоиз. Фақат «Синчалак»да эмас, бошқа кўлаб асарларида, нутқ ва
мақолаларида шўро ҳукуматининг аёлларини «уй чўриси» балосидан
қутқариш, «жамоат ишлари»га тортиш сиесатини қўлаб — қувватлаб келган,
шу гоғини ўзида ташувчи талай қаҳрамон образларини яратган адиб шахсий
ҳаётда ўзгачароқ бўлган. Фаол жамоатчи аёл Кибриехонияга уйлангач,
унинг жамоат ишларида юришини хоҳламаган, рашик бобида эса адиб
тақводор қаҳрамонидан асло қолишмаган Кибрие қаҳҳорова адиб
тўғрисидаги хотираларида бу ҳақда ошқора езган. Кибриехоним эр кўнгли —
райига қараб жамоат ишларидан воз кечган, чорак аср давомида садоқатли,
саранжом — сариншта «уй бекаси» сифатида адиб хонадонини обод қилган,
Қаҳҳорвафотидан кейин умрининг сўнгги кунларига қадар, яъни йигирма
саккиз йил давомида адиб чирогини еқиб унинг руҳига содиқ қолган «Уй
бекаси» бўла туриб ҳам маданиятимиз ривожига муносиб ҳисса қўшишга
эришган.

Маълум бўлаётирки, адиб расман аёлларнинг озодликка чиқиштини,
жамоат ишларига тортилишини еқласа ҳам қалбининг тубида қандайдир
«феодаллик» туйғуси сақланиб қолган. Бинобарин аёллар бобида шўро
сиесатини чин дилдан қабул қилмаган. Мана шу зиддиятли ҳолат беихтиер
асарларига ҳам кўчиб ўтган. Ҳатто суюкли қаҳрамонлари талқинида ўз
зуҳрини топган. «Синчалак»даги жамоатчи аёллар қисмати талқинида
юқорида тилга олинган ҳолатлар, хусусан Синдалек суюкли қаҳрамонида
аёллик нафосати, жозибасининг заифроқ, чиқини сабабларидан яна бири
шунда.

Асар бош қаҳрамонни устидаги таҳлил, кузатишлардан чиқадиган
аслий ҳулоса шуки, Саида образининг маъно кўлами мавжуд талқин ва
таъаввуфларга кўра хийла кенг, сержила. Адиб бу борада асарда ўтказмоқчи
булган гоғ, замонасининг расмий ҳукмрон қарашлари доирасидан чиқиб,
адиб — қибат реализмининг бош принципига, ҳаётнинг объектив ҳақиқатига
қўйиб қараган. Саида тижосини бор мураккаблани, ички зиддиятлари билан
адибнинг эришган «Синчалак»да XX асрда ўзбек халқи босиб ўтган
адибий йўл, аниқроғи аёллар қисмати билан боғлиқ, мураккаб зиддиятлар

ҳодисалар ўзгача, нингоҳ орқали бадний идрок этилган. Танқидчиликда кенг таҳана этилган ва адабнинг «ли» жиддий югуги деб тан олинган қаландаров образи ҳақидаги бор гапларни бу ерда такрорланга ҳожат йўқ. қаландаров образи ҳам XX аср ўзбек адабиётининг жиддий кайфияти, реализмининг буюк аҳсошидир. Таниқли қаҳҳоршунот олим О.Шарафиддинов таъкидлаганидек, қаландаров тимсолида тоғалитар тузумнинг модсли ифодаланган. Энг муҳими — бу тузумнинг ичдан чиригани, чуқур таназзул холини кечирастгани кўрсатилган; бу таназзул иқтисодий характерга эмас, ижтимоий — психологик характерга эгаллиги ҳам очилган.¹

«Ўтмишдан эртаклар» езувчи ижодининг ўзига хос яқуни, сўнгги чўққиси бўлади. Гарчи «Ўтмишдан эртаклар»дан кейин ҳам бир қатор ҳикоялар, «Муҳаббат» қиссаси яратилган, уларда қаҳҳорона битилган саҳифалар бўлса — да, бадний етуқликда «Ўтмишдан эртаклар»га тенглаша омайди.

«Ўтмишдан эртаклар» муаллифининг болаликда кўрган — кечирганлари ҳақидаги автобиографик асар. Бироқ у ўзбек адабиетидаги мавжуд автобиографик асарлардан, жумладан, замондонин Ойбекнинг «Болалик» қиссасидан кескин фарқ қилади. «Болалик»да лирик талқин, ҳодисаларни поэтик идрок этиш устун. Бола образи Ойбек қиссасида биринчи планда кўринса унинг кўрган — кечирганлари, саргузаштлари, шу кечинмалар туйғайди мурғак қалбда туғилган ранг — баранг туйғулар ифодаси асар асосини ташкил этса, «Ўтмишдан эртаклар»да бола Абдулла образи орқа ўринда туради, у асосан «кузатувчи», «гувоҳ», «холис ҳикоячи» тарзида берилади; езувчининг асосий диққат — эътибори бола гувоҳлигида онада, она теварагида юз берган воқеаларни — турмушнинг объектив лавҳаларини чиқишга қаратилган. Бу қиссада ҳам езувчи ҳикоянавислигича қолади, охириги «қўқон харобаларни орасида» бобини мустасно этганда, қиссанинг сарлавҳаланган деярли ҳар бир боби тугал ҳикоялардир, аниқроғи, фожией руҳдаги воқеий новеллалардир. Езувчи бу асарида реал ҳаётда кўрган — кечирганларидан «бадний тўқима» — ижодий фантазияларсиз етук ҳикоя — тугал санъат асари яратишининг, реал ҳаёт «ҳақиқатини дилдан ўтказиш, унга кўнгилдаги гапларни сингдириш»нинг ажойиб намуналарини берди. Умр бўйи адибга тинчлик бермаган, бутун ижодида темирчи учоғидаги чўдак яллиғланиб турган инсон шаъни, қадри билан боғлиқ уй — туйғулар бу қиссада адабнинг сўнгги қалб фареди — фигони каби янгради.

Айни шундай асарни айни 60 — йиллар мисолисида яратилиш сабаби нимада? «Ўтмишдан эртаклар» шунчаки адабиётдаги анъана таъсирида муаллифининг болалик хотираларини қогочга тушириш ниятида майдонга келганми? Нега бу асар адабиётдаги мавжуд болалик қиссаларидан фарқли улароқ асосан хўрланган, шаъни тоғталган кимсалар, жаҳолат қурбонлари ҳақидаги ҳикоялардан иборат бўлиб чиқди? Бунинг сабабларини жумладан, езувчининг асар езилиш олдидagi руҳий ҳолати, кайфиятларидан излаш дилкор. Адабнинг ўша кезларда ен дафтарда синб қоладирган қайдларидан бирида шу сўзларни ўқинмиш:

¹ О.Шарафиддинов. Сарлафтар саҳифаларни. Т. «Ёзувчи» 1999, 153-бет.

«Мамлакатимизда Сталиндан сўнг учундан — узун момақалди роқ бўлди — ю утди бу момақалди роқнинг биринчи садоси халқлар кўнгида жуда катта орзу, умидлар уйғотди, буни кетида келадиган обираҳматни кўнги бирок момақалди роқ, шамола тўполон қилди — ю, обираҳматдан бир номчи ҳам толмади». Дирҳақиқат, Сталин вафотидан сўнг момақалди роқ садоси тўғайли кўплар қатори ёзувчи кўнгида катта умид орзулар уйғотди. Одамлар кулик, мутелик занжирларидан халос бўлишга, ўз шаъни, эрки учун дадил кураш йўлига киражағига умид боғлади. Адибнинг бу орзу умидлари «Минг бир жон», «Сипчалак» каби асарларида, романтик руҳдаги қаҳрамонларида муайян даражада ифодасини ҳам топди. Бироқ, бу умид — ишончлар секин — аста йўққа чиқа борди, чунки тоталитар режим, моҳият таътибори билан ўзгарисиз қолди, инсон ҳақ — ҳуқуқини, эркини, шаънини топташ давом этди, ижтимоий адолат йўлида курашга отланганлар таъқиб, таъинқ остига олинди, жумладан ёзувчининг ҳар бир ҳақ гани, дадил чиқиши қаттиқ қаршиликларга учради. Итоаткор, муте оломон, маддоҳ қаламкашлар раҳбарият, тоталитар режим сиёсатини кўр — кўрона олқишлар билан қўллаб — қувватлашда давом этди, адибнинг яқин сафдошларини дилдан унинг томонидан турсалар — да кўп ҳолларда, қалтис дақиқаларда уни ошқора ҳимоя қилишга журъат этолмадилар, шунчаки кўнги сўраш билан чекландилар, сукут сақлашга мажбур бўлдилар. Ёзувчи бу талба дуненинг бу хилдаги телбаликларидан изтиробда юрди. «Тобутдан товуй» теварағидаги машмашалар пайти бу ҳол яққол намоён бўлди. Ана шундай кезларда туғилган «Ўтмишдан эртақлар»да ўз — ўзидан адибнинг кайфиятига мос кечмишининг тўла маломатан лавҳалари қоғозга тушиши табиий эди, асарда ярим аср бурунги воқеалар Олтмиш еш бўсағасида турган адибнинг оғир руҳий кайфиятлари — армонлари, аламли ўй — тунгулари изҳори учун қулай восита хизматини ўтади. «Ўтмишдан эртақлар» ёзувчи ижодий бисотидаги, балким XX аср ўзбек адабиётида Чўлпон лирикасидан кейинги энг фожейи, энг ғамгин, энг мунгли йирик асардир. Қиссаси А Ориповнинг «Муножот» шеъридаги «Эшилиб, тўлғаниб ингради куй, — Асрлар ғамини сўзлар «Муножот», Куйи шундай бўлса, ғамнинг ўзига қандай чидай олган экан адамзод» деган сатрлар эшиграф — бош сўз қилиб олинганлиги бежиз эмас. Асар қўлёзмаси билан танилган етук танқидчилардан бири муаллифга «Жуда зулмат — ку, китоб ўқувчида оғир таассурот қолдирмасмикин?» дея лтироз билдиради. Муаллиф буни тан олади, асар ҳусусида бундан ҳам кескинроқ таъналар айтилишини билади, бироқ, барибир, ўз ижодий ақидасига содиқ қолади, ўшандай кишилар кунли учун асарга аввал муажжаллангандек «Ўтмишдан лавҳалар» эмас, «Ўтмишдан эртақлар» деган римзий — мажозий ном бериш билан чекланади.

90 — йиллар танқидчилигида бот — бол XX аср ўзбек адабиети жаҳон ычонавий адабиетидеги жараёнлардан ажралаб, орда қолиб кетган, жумладан Қаҳҳор ва унинг авлоди коммунистик мафкура ва социалистик реализм доирасида ижод этган, деган таъналар айрилди. Бундан таъналарда лос бор, албатта. Айни пайтда мустабих мафкура таъинқларига, социалистик реализм катъий талабларига қарамай, айни шв мафкура, шу чоғодга мансуб деб қаралган қатор сўт устларни ижодида XX аср жаҳон

модернистик адабиетидаги етакчи тамойилларга ҳамоҳанг айрим жиҳатлар борадиги ҳайратомуз ҳодиса. Аслида Қаҳҳор ва Қаҳҳор авлоди коммунистик дунёқараш, социалистик реализм доирасида қолиб қолган эмаслар. Ўзбек шеъриятида, Қаҳҳор насрида бу ҳол яққол кўриниши. «Сароб» романида, хусусан бонн қаҳрамон Сандий руҳияти, маънавий инқирози тасвирида экзистенциализм фалсафасига асосланган адабий тамойилнинг мавжудлиги, яъни шахс фақат ижтимоий муносабатлар махсули, шахс фожиясини эса ижтимоий, сиёсий – мафкуравий курашлар оқибати сифатидагина эмас, айти пайтда, шахс табиатидаги туғма, табиий, сирли – соҳриб хусусиятлар, илсоний ожизликлар самараси, ижтимоийёт, тарихий шароит, сиёсат, мафкурага бўйсунмайдиган онг – идрокдан ташқаридаги англаб етилмаган ҳолатларнинг зуҳур тарзида берилиши эсувчинини катта ижодий жасоратидир.

Маълумки, 40 – йиллари танқидчиликда ўзбек адабиети прозада «танқидий реализм босқичини босиб ўтишга тўғри келди», жумладан ўтмиш ҳақидаги ҳикояларида «Абдулла Қаҳҳор турмушни танқидий реализм нуқтаи назаридан акс эттиради», «Сароб» романида буржуа объективизми методини давом эттириди» деган фикрлар ўртага ташланган эди^х. Гарчи бу ҳол салбий ҳодиса, муаллифнинг камчилиги, «объективистик реализм» методиди ҳозирги замон ҳаётини акс эттиришга бутунлай ожиз ва лаеқатсиз» эканини кўрсатувчи далил сифатида айtilса – да, улкан адиб Қаҳҳорнинг энг етуқ асарлари – «Сароб» романи ва ўтмишдан олинган новеллалари, ҳажвий ҳикоялари социалистик реализмдан ташқаридаги ҳодиса сифатида қаралишининг ўзи биз учун муҳимдир. Совет эсувчисини социалистик реализмдан четга чиқариб қўйиш қанчалар мудҳиш айбнома саналадиган замоналар ортда қолиб кетди. Эндикда Қаҳҳор ижодидаги соц. реализм учун бегона бўлган жиҳатларни, чунончи XX аср жаҳон адабиетидаги модернистик йўналиш – экзистенциализм ва абсурд адабиети билан муштарақ хусусиятларини одилона баҳолаш учун йўللари очик.

Абсурд адабиети назариячиларининг фикрича, абсурд воқелик абсурд инсонни ва абсурд ижодни майдонга келтиради, шунга кўра абсурд асари биринчи навбатда неготив характер касб этади. XX аср бошларида чоризм истибдоди, иккиёқлама зулм оқибати ўлароқ, ўлкада вужудга келган мудҳиш шароит, жаҳолат, адолатсизлик туфайли ҳақ – ҳуқуқи, шаъни топталган, ўзингидан жудо бўлган оддий меҳнаткаш халқ турмуши чиндан – да абсурд воқеликнинг ўзгичаси эди. Юқорида айтилганидек, Қаҳҳор дунёга келиб кўз очиб айти шу воқеликка дуч келди, болалиги ани шу зулмат ичида кечди, бу ҳол унинг руҳиятида чуқур из қолдирди. Кейинчалик у эсувчи бўлиб ўтишларида айти шу кўнглида чўкиб етган болалигидаги огир таассуротлар унга гишчилик берман қозоғга туша бошлади. Аллоҳ гўе қаҳҳорни атайини ҳақ ҳаётдаги айти шу маънисиз – абсурд ҳаётни бадийи кашф этиб бериш учун яратгандай туюлади. Агар шўро давридаги яккахоким мафкура, поталилар адабий сиёсат таъинқларига дуч келмаганда борми, Қаҳҳор XX

^х қараш: Ҳ. Еқубов. Ўзбек поэзия ва прозасида социалистик реализм масаласига доир баъки мулоҳазалар. «Шарқ юздуни», 1949, 2-сон, 114-бет.

аср жиген аҳомиятидаги абсурд адабиётининг эн машҳур намуналаридан бири ҳаражасида кўтарилиши мумкин эди. Лекин ҳукмрон мафкура, консерватизм талабларига чан бериб яратилган қатор асарлар, жумладан «Ўтмишдан эртаклар» қиссаси адибнинг зиммадаги тарихий бурчини икконида ҳаражасида маҳорат билан адо этганилигини таъдиқлайди. Қаҳҳор ижодидаги, жумладан «Ўтмишдан эртаклар»даги «ўқувчида жуда оғир таассурот қолдирувчи» зулмат – «тарихнинг маломатли аҳифалари», «қора бўёқлар»нинг куюқлиги, пуриал жиҳатларнинг заифлиги нуқсон эмас, асарининг ўзига хос хусусияти, балким фазилатидир. Зотан абсурд ҳаёт ҳақидаги асардан бошқача нарсани кутиш ўринсиздир. Шуниси ҳам борки, Қаҳҳор асарларидаги абсурд, шунингдек экзистенциализм аломатлари Европа модернистик адабиётидан фарқли ўлароқ реализм ағиланлари заминиде шакланган, мустабид мафкура, синфийлик тушунчалари губорларидан бутунлай ҳоли бўлмаган бетакрор адабий ҳодисадир.

Бир жойда кўним тополмай қишлоқма – қишлоқ кўчиб, азондан кечгача тор тўкиб ишлаб, тинимсиз темир тақиллағиб кичкина хонадон дастурхонининг тўкин қилолмай армонда юрган омадсиз ота, саккизта боласини қора ер бағрига бериб, ўжар қайнона дағдағалари, дарбадар ҳаёт машаққатлари гуфайли эзиб – тўзиб «арвак» ҳолига туинган муштияр она, шадфатсиз дарбадар турмуш, таҳқиру хўрликлардан «индамас», «соқов»га айланган бола ҳақидаги лавҳалар ўқувчинининг юрак – бағрини эзиб юборади. Ўзгаларининг ҳаёти – чи? Езувчи меҳнаткаш халқ ҳаётига онд бири – биридан аянчан, бири – биридан даҳшатли лавҳалар келтиради. Йўқчилик, жаҳолат кўрбони Бабарининг мудҳиш тақдири, очимасдан гулчаланида ҳазон этилган «хўр қиз» – Сарвинисо ҳалокати – ҳар бири даҳшат, «фожиа» қонсиз, шахс ҳалокатидан ҳоли, бироқ гулроҳлик, жаҳолат билан боғлиқ бир қарашда кулгани туюлган ҳодисалар ҳам аслида ўзича бир (фожиа! Чупончи, катта шаҳар қўқондан бори йўғи йнгирма чақирим наридаги қишлоқ аҳли Герман билан уруш бошланганлиги хабарини икки ойдан кейин, ўшанда ҳам тасодифий суратда эшигади, кишиларининг кўзига оддий ҳодисалар – машинаниннинг чок тикиши, патефоннинг қўшиқ айтиши, бир палла тарвузининг пўчоғида кўрсатилган оддий «пайранг», оҳанрабоининг темир – калитни ўзига тортиши, туғроқхонада одамнинг тутилиши, «шайгон арава» – велосипед минган кишининг ҳаракати – барча – барчаси ғайритабиий, мўъжиза бўлиб кўрилаверади. Ақўн, баъзан тасодифий хатти – ҳаракатлар жуда кўнгилсиз ва даҳшатли оқибатларга олиб келади. «Ўликнинг ениги, тирикнинг тирноғини ейишга тайер» турган «аждаҳ» Тўрақул вофурини, ўжар, доғули Валихон сўфи, олғир, муғомбир эликбосни, оқпошонининг арзандаси юзбосни билан боғлиқ ҳикоялар дилларни ларзага солади.

Қиссада гоҳо кўнғилга хузур бахш этувчи нуриал лавҳалар, кишилараро ҳалил – муғойибалар ҳам учрайди, бироқ бу кўнғилча дақиқалар узюққа бормасди. Ҳада аввалгисидан баттарроқ, даҳшатлироқ ҳодисалар билан алмашади. Оқдомланнинг жинниҳонаси енида смрузорлик қилиш азобидан қўчилиб Яшпанга кўчган онланин иўлдаги ҳолатини эслайлик. Иўл буйидаги деворсиз девори кулаган, нураган боллар, қинғир – қийишқ уйларини кўчоқлаб еган чорбоғлар, қийнос гулга кирган ҳароҳлар. Бутун

қишлоқ каттакоп боққа ўхшайди. Шу дачаларда оила аъзолари қатори Абдуллашнинг ҳам кўнгли чоғ, ўрик гўрасини еганида ҳамма оқни баҳор ҳиди тутиб қетади. Бутун баҳор шу чигитдаккиёла гўрнинг ичига қамалб қўйилгандай туюлади. Афсус бу қувонч узоққа бормайди. Мана шу гўзал маконда оила манфур кимса Вофурун хонадонига тушиб қолади, оиланинг гадаги кўргуликлари бошланади. Оиланинг гадаги яни бир кучган жойи Оққўрғон қишлоқ эмас, анжирзор: боғлар, чорбоғларда нуқул анжир оила тушган ҳовли саҳнида икки туп анжир, шоҳларида шигил мевалар, киндигидан сан – сариқ шарбат оқиб етибди; очлик булишига қарамасдан унга ҳеч ким тегмаган. Қувончли ҳодиса вазият, бирок шу заҳоти дилии гап қиладиган ҳолат ҳовлининг игаси бултурги вабода бола – чақаси билан қирилиб кетган; оила мана шу ҳосиятсиз масканда яшашга мажбур.

Бутун асар мана шунча абсурд воқеалар тизимидан ташкил топган.

Ижтимоий тенгсизлик, адолатсизлик, қонунсизлик, жаҳолат авж олган юрда маърифат, соҳил адолат учун олиб борилган кураш усули кўпинча маънисиз, беҳуда, ҳаттоки ваҳшияна тус олади. «Қишлоққа нил маърифат уруғини сочиғани келган» Мухаммаджон қоришнинг янгича усулдаги таълим мактаби жоҳил кимсалар гомонидан ҳонавайрон этилади; Уста Қаҳҳорнинг акаси кизи Сарвинисонни уриб ўлдириб қўйганда бу қотиллик учун ҳеч ким ҳеч нарса демайди, аксинча бу ишни яқин кишилар «ёпти – ёпти» қилишга уринадилар. Қасоскорлар оқношшоннинг арзандаси – юзбошини аввал ўз тилларини ютишга мажбур этадилар, зўрлаб оғзига тикадилар, сўнг жонда уч бўлак қилиб, кейин уша бўлинган жасадаг керосин сешиб ўт қўядилар. Мусулмончиликда зўрлаш ман этилган, бир ез чилласида рўзасини бузган темирчи оила аъзолари таъқиб остига олинди, сазойи этилади. Темирчи Абду Қаҳҳорнинг жоҳиллар жабрига қарши чиқиши – бидъатта берилган аёлларга азойимхонлик қилиб дам солиши, уларга тегишиши, рақибни Валихон сўфига этак минисини едириб жипнига айланганини кутиши, ниҳоят шогирди билан уш «чируғоя» қилиши; ўғли оғриганида Аллоҳга, азиз авлиеларга қилган итижолари ижобат бўлмай гўдак жони узилганида алам, жаҳл устида азиз авлиеларни чапигитиб сўкиши, телба аҳволда токчада турган қуръонни олиб қулочкашлаб ерга уриши, бу ҳам етмагандай ерда ётган қуръонни тешиб юборини, беғуноҳ бузоқни чавақлаб ташлаши – ўта жоҳил, абсурд муҳитга муносиб исен, беҳуда, маънисиз хатти – ҳаракатлардир.

Қисқаси, ўзбек адабиетида абсурд ҳаётнинг бу хилдаги абсурд манзаралари ҳеч қачон бу қадар нафқатсизлик билан ифода этилган эмас. Езувчи ҳақиқат олдида ҳатто ўз яқинлари, отасини ҳам аямайди. «Ўтминдан эртакалар» XX аср жаҳон адабиётининг ноёб бадий дурдонаси сифатида ҳали чинакам баҳосини олган эмас.

V. КОМЕДИЯЛАР ДОВРУГИ СИРИ

Абдулла Қаҳҳорнинг саҳна асарлари ҳам адаб ижодий меросида. XX аср ўзбек адабиди, театр санъати тарихида ўзига хос ўрин тутди. Қаҳҳор ижодий феолият дивонида бешта саҳна асари яратди. Булар – «Таниш»

(1937—1939), «Янги ер» оҳуд «Шоҳи сўзана» (1950), «Оғриқ тинилар» (1954) «Сўнгги нусхалар» оҳуд «Тобутдан товуш» (1962), «Аяжонларим» (1967) Муаллим «Аяжонларим»ни нобеси, қолган тўрт саҳна асарини эса комедия деб атаган. Аслида «Аяжонларим» ҳам муҳият эътибори билан комедиядир.

Қаҳҳорнинг айни комедия жанрида қалам тебратиши тасодифий эмас. У ilk асарларидаёқ ҳажвга, юмор — ҳазил мутойибага мойиллик кўрсатган. «Саробда», 30—йиллар маҳсули саналмиш «Адабиёт муаллими», «Санъаткор», «Майиз емаган хотин» каби етук ҳикояларида гўлақонли ҳажвий характерлар галереясини яратган эди. Қолаверса Қаҳҳорнинг жиддий, ҳатто фожий ҳодисалар қаламга олинган асарларида ҳам ҳажв — лутф, киноя — кесатиқ, қочирىқ, мазаҳ усуллари учратиш мумкин. У табиатан жиддий босиқ, мулоҳазакор одам бўлса — да сўзлари, луқмалари нозик лутф, қочирىқ, ўткир киноя — кесатиқ, мўлжалга аниқ урадиган ҳажв билан йўғрилган бўларди.

Ёзувчининг буюк юморист Гоголь ижодига алоҳида қизиқиш билан қараш, чуқур эҳтиром, Гоголни «Биринчи домлам» деб аташи, жаҳонга машҳур «Уйланиш» ва «Ревизор» комедияларини кунг билан таржима қилиши — булар айни адиб табиатидаги ўша туғма ҳислат — комик истеъдоднинг табиий майли. Гоголь билан қандайдир руҳий яқинлик оқибатидир. Қаҳҳор айни Гоголь таъсирида комедия саҳнасига қадам қўйган. Адиб «Биринчи домлам» мақоласида бошда Гоголга тақдид қилганлигини ошқора эътироф этади: «Гоголнинг саҳна асарларига тақдид қилиб бир нарсани ёзишга уринган вақтларим ҳам бўлган, лекин бу уринишлар машқдан нари ўтган эмас».

Шу хилдаги танқиддан иборат машқлардан ҳафсаласи совиғач, адиб «Ревизор»дан ўзини еққан парчаларни таржима қилишга киришади, бироқ бу асарни тўла таржима қилиб бировга кўрсатишга ботинолмай юрганида, шу орада, тахминан 1935 йили «Ревизор»ни биринчи марта ўзбек саҳнасида томоша қилади. Спектакль, хусусан унинг таржимаси ёзувчига мутлақо ёқмайди, чунки «Мен «Ревизор»даги персонажларни бутунлай бошқача тасаввур қилиб юрар эдим», — дейди у 1937 йили «Уйланиш»ни, кейинроқ «Ревизор»ни таржима қилганида мавжуд таржималардаги ана шу камчиликларни назарда тутган ҳолда иш кўради.

Нихоят, 30—йиллар охириларига келиб тақдиддан ҳоли мустақил ижод маҳсули — «Ташвиш» комедиясини яратишга эришади. 1939 йилда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналининг 3—сониди комедиянинг 2—пардаси эълон этилган. 1970 йил «Гулистон» журналининг 5—сониди ўша парча қайта чоп қилинади. «Ташвиш» тўла ҳолда Кибриё Қаҳҳорова сўз бопписи билан «Шарқ юдузи»нинг 1996 йил 6—сониди босилади.

«Ташвиш»нинг Қаҳҳор ҳаётлик чоғида тўпламларига киритмаслик сабаби шундаки, адибнинг бу асардан кўнгли тулмаган. К.Қаҳҳорова айтмоқчи, устод «Ташвиш»ни фақат машқ деб билганлар, ҳоҳос: устоднинг бу машқ асари кейинчалик гўрғта драматик асар езилишини асос бўлди, ҳатто бу нбесадаги айрим лавҳалар, баъзи ижтимоий муаммолар, айрим персонажлар исчи ҳам бошқа драматик асарларига, масалан, Сўқууров

«Тобутдан товуш»га кўчди. «Тобутдан товуш»да «Таъвиш»даги баъзи ўринлардан фойдаланилди.

Адибга катта муҳрат келтирган саҳна асари – «Янги ер» («Шоҳи сўзана») комедияси бўлди. Асарга аввал республика мукофоти, кейин Давлат мукофоти берилди. Пейса собиқ Иттифоқнинг етчинч учта йирик, жумладан Москва, Ленинград ва деярли ҳамма миллий республикалар саҳнасида ҳамда Хитойда, халқ демократияси мамлакатларида қўйилди. қисқаси, ўзбек миллий драматини жаҳон саҳнасида олиб чиққан асар аини шу «Шоҳи сўзана» комедиясидир. Адибнинг «Оғриқ тишлар», «Тобутдан товуш», «Аяжикларим» комедиялари гарчи «Шоҳи сўзана»чалик довруғ қозонмаган бўлса – да, жамоатчилик уларни яхши қабул қиладди, танқидчилик юксак баҳолади. Тўғри, «Тобутдан товуш» теварагида жиддий баҳслар кетган, муаллиф шаънига асоссиз кескин айблар қўйилган бўлса – да,^X охир оқибат бу комедия адибнинг жиддий ютуғи сифатида эътироф этилди.

Замон – энг одил ҳакам. Вақтлар ўтиши билан ўз даврида чақмоқдек яшнаб, қўлчилик эътиборини ўзига тортган, замондошларини ҳаяжонга солган асар бошқа давр одамларига оддийроқ кўриниши табиий қаҳҳорни илҳомлантирган, комедиялар езишга ундаган, замондошларини қийнаган, тўққизлантирган кўпгина муаммолар замонаси билан бирга ортда қолиб кетди. Эҳтимол «Шоҳи сўзана» еки «Оғриқ тишлар»ни бугун қайта саҳнага олиб чиқилса бугунги томошабин аввалгиларидек қизиқиш, олқиш кўрсатмас. Ҳатто «Тобутдан товуш» 80 – йиллари қайта саҳна юзини кўрганида аввалгидек шов – шувларга сабаб бўлмади. Буни Қаҳҳор комедияларининг «умри тугагани» еки «бадий заифлик» аломати деб қараласлик керак. Жамиятда, мамлакатда кескин бурилишлар юз бераётган бир паллада одамлар хаёли ҳозир кўпроқ бошқа масалалар билан банд. Эҳтимол даврлар келар, бу комедиялар яна саҳна юзини кўрар, халқ ўзининг XX аср ўрталаридаги, шўро давридаги кечмишини, уларни нималар қийнагани, таъвишга солганини мароқ ва табассум билан томонга қилар. Зотан А.Қаҳҳорнинг етук комедияларида ҳамма замон, барча миллат одамлари учун қизиқарли жиҳатлар ҳам бор.

Аввало Қаҳҳор комедияларида жамиятнинг қитиғига тегадиган жиҳатлар, адиб яшаб ижод этган давр – тоғалитар режимнинг асл қиёфасини мардона ҳаққоний, кўрсатадиган саҳналар, режим етиштирган ажиб тоифа кимсалар образи эътиборини тортади. Бу жиҳатдан 30 – 60 – йилларда ўзбек саҳна адабиетида Қаҳҳор комедияларига тенглашадиган асарлар йўқ ҳисоб. Ҳатто шунчаки машқ деб қаралган комедияда, савдо – таъминот ходимлари ҳаётдан олинган, ўша давр адабиетида кенг тарқалган «кўпнорувчи унсурлар»ни фони этишига қаратилган бу асардаги мудир Қурбоннов образи драматургининг жиддий жасоратидир. Қурбоннов ҳамма нарсани шубҳа билан қарайдиган, одамларнинг ҳар бир хатти – ҳаракатидан сирсий хато қидирадиган, «бир балоси чиқиб қолса таъвишга қоламиз» дея нуқул хавотир – ҳадик билан юрадиган киши. Унинг корхонадаги вазифаси

X қаранг F Гулом В Зоҳидов Ҳ Гулом «Тобутдан товуш» ҳақида «қизил Ўзбекистон», 1962 йил 11 август

мудирликдан кўра шубҳали кимсалар ҳақида «материал» йиғиш ва уларни тегини жойларга «ткээниш» У шу даражага етиб борадими, «мудир» сўзини «мудир» деб озган маъинистекани «спёсий хатога» нол қўйганилик»да айблаб шундан бўшатади, машинкадаги «и» ҳарфи силиб қолганилигини билгач ҳам бунини ҳисобга олмайди. Шубҳа, чақув туфайли қатағонлар авжига чиққан 1937 – 39 – йилларда шундай образни адабиётга олиб кириш ҳазилакам иш эмас!

Сўнгги хийла беозор, қувноқ – лирик комедияси «Алжонларим»даги сўмандон – ватъзон лектор Ашуралиев образини ҳайлий. Бу одам нуқул қоғозга қараб, тезисга таяниб гапиришга одатланган қоғозга қарамасдан, қироат қилмасдан икки оғиз гапни ҳам гапиролмайди. Ўқишни битириб олис районга ишга кетаётган еш врачлар – қизи Умида, у кунгил қўйган йигит Каримжонни кузатиш пайтида оддий тилагини мана бундай сийқа чучмал бир тарздаги ижтимоийлашган расмини – китобий иборалар билан ифодалайди. «Салом ва табриклар! Табрик ва саломлар! Олий маълумотга эга бўлиб, докторлик лавозимига халқ хизматига шайланганларнинг билан фабрикалайман ва ишонаманки, ишлаб чиқаришда юқори кўрсаткичларга эришиб, меҳнатда ўрнак кўрсатасизлар» деб!.. Ва шу билан биргаликда ўз инсоний бурчларингдан илҳомланиб, оилавий мажбурият олганларнинг билан ҳам табриклайман ва аминманки, оилавин бурчларингни бажаришда ўз имкониятларинингнинг ҳисоблаб чиқиб, қатор қўшимча мажбуриятлар оласизлар ва бу мажбуриятларни ҳам шараф билан бажарасизлар деб!»

Тайёр текст, тезис бўлса у бирор манзуда саккиз соат сув ичмай шу тарзда гапираверади. Аслида у гапирмайди, бировларнинг сийқа гапларини тўғи қушдай сайрайди. Шу хил лекторлар устида гап кетганда персонажлардан бирининг «Бурунги маддоҳлар елгон гапни қойил қилиб одамларни йиғлатар эди, булар рост гапни гапириниша одамларнинг е уйқуси келади еки кулгиси кўстайди», деган таънасига иқроран дейди: «Танқидингиз тўғри. Бу нинга нима бўлиб кириб қолганимни ўзим ҳам билмайман. Одам кўнглидаги ишни қилмагандан кейин, кўнглидаги гапни гапиролмас экан. Кўнглидаги гапни гапиролмагандан кейин нима қилади, бировнинг гапини ўқийди – да!»

«Тобутдан товуш» комедиясида эса езувчи улимга маҳкум этилган жамиятнинг қабоҳат, разолат, залолат, фахш жамулжам бўлган маскандаги манфур, ифлос манзарасини шафқатсиз реалистик бир тарзда мислсиз бир жасорат билан гавдалантиради, бу маскандан чиққан садолар бамисоли тобутдан чиққан товушдай совуқ эшитилади.

Комедия асардаги беш персонаж – раҳбар ходим Сухсуровнинг ҳашаматли ҳовлисидаги меҳмонхона манзараси билан боғланади. Бу ерда гуш бўйи ичкилик бўлган Хонпахтада коньякдан бўшаган ишчалар, керагидан кўпроқ рюмка, қолган – қутган овқат. Ҳамма учиб етибди Нусрат Сухсуров диванга интилгану етолмаган, унинг мулозими Юсуф Сухсуровнинг бир беғини кучоқлаганича қолган фартук тутиб олган қорин ичқон пойлаган мушукдай жағини хонпахтага қўйганича ишчиллаб етибди Сухсуров баланд, Юсуф ундан насроқ хўроқ тортиқда. Хўроқ қичқиради. Ичкаридан соҳлари тўзган, сакати наридан – бери бир нима гаплаб олган

Нетайхон ич кўйлақда киради, ҳаммага, айниқса эри Сухсуровга диққат билан разм солади. Ҳамма қаттиқ уйқуда эканига ишонганидан кейин келиб уйнаши қорини туртади.

Бу масканди неча бор такрорланган манфур ҳолисаларининг бир кўриниши. Гўё суратга туширилган лаҳзаси, «статик» ҳолати айти шу лаҳзадан унинг фахши, залолат бурқсиб ётган давоми бошланади. Нетайхон қори ақани шивирлаб уйқотади, қори уйқусираб «Иллалло!» дейди. Нетайхон уни турнишга ундайдн қори ўзига келиб «Худое еткурган неъматиништа шукур!» дейди ва Нетайхонни қучоқламоқчи бўлади. Нетайхон эса: «Эндими!». Келасиз деб кочаси билан кўз юмганим йўқ! Бир ойдан бери шуми соғинганимиз!» дея ноз қилади қори ҳам бўш келмайди, «қазосини ўқиймиз!» дея уни қучоқлайди, ичкарига тортади. Шу орада азон товуши эшитилади. Яхшиямки, шу залолат замонида азон товуши бутунлай «гум» эгилмаган, бу қутлуғ товуш бир неча лақиқа бўлса — да залолат йўлини тутган гумроҳ, мунофиқ кимсаларни ҳушёр тортиради, гуноҳ ишлардан олгина бўлсин тияди. Афсус, азон намозидан сўнг яна разолат ўз оқимида давом этаверади. Кўз олдингизда унинг янидан янги манзаралари, қиефлари гавдаланади. Бутун асар мана шундай разолатга қарши исен туйғуси, заҳарли қалққаҳа билан йўғрилган.

Табиийки, бундай асар тоталитар режимнинг садоқатли алломаларига маъқул тушмади, улар «Тобутдан товуш» воқелигимизни бузиб кўрсатувчи, уни қоралаш руҳи билан суғорилган, ғоявий жиҳатдан зарарли асар, дея аюҳаннос солдилар.

Қизиқ, адабнинг энг катта довруғ қозонган комедияси «Шоҳи сўзана»да «жамиятнинг қитиғига тегадиган» бунақа ҳолатлар, персонажлар йўқ ҳисоб. Аксинча, унда «совет тарзи»нинг афзалликларини таъкидловчи ўринлар анчагина; бугина эмас, комедиянинг илк варианты эпиграфи «халқлар доҳийси» шайнинг мадҳиядан иборат эди. Хўш, бу асар нега жаҳон бўйлаб бу қадар катта шухрат қозонди? Бунинг сабаби асар теран ўзбекиона миллий руҳ билан суғорилганида, ўзбекнинг асл табиатини, еркин акс эттирувчи онахонлар образи яратилганлигида. Комедиядаги бу образлар янги узбек миллий адабиётининг шоҳ асари «Ўтган кунлар» тажрибасига бориб тақаллишида. Ойбек Абдулла Қодирий ҳақидаги талқиқотида «Ўтган кунлар» романини таҳлил этар экан, асардаги «энг жонли, реалистик чизиқлар билан кўрсатилган шахс» Ўзбекиойим образи эканини айтади. Ўжар, басир, чаладўмбўл бу аёлни — мулоҳазасиз хатти — ҳаракатлари билан Юсуфбек ҳожини ноқулай аҳволга солиб қўйган, ўғли бахтига зомин бўлган, кенин Кумуш, бу еқда Зайнаб турмушининг хазон бўлишига йўл очган. Ўзбек ойинини ёзувчи асло «қаҳр — ғазаб» билан фони этиш, қоралаш йўлини тутмайди, аксинча уни тушуниб, алоҳида меҳр билан қалам тебратди. Ахир шима буғанда ҳам Ўзбек ойим — барибир она табиатидаги жамикки индишаларига, ожиз томонларига гуноҳларига қарамай у ўзбекнинг матрур, тапги онаси! Ҳар қанча гуноҳкор бўлмасин, ўта андешали адиб уни қоралашга тили бермайди. Айни пайтда ростики, реалист ёзувчи унинг ноҳуж қилқалари, хатти — ҳаракатлари, гуноҳларидан бутунлай кўз юзмайди, у ҳақда индимай ўтолмайди. Бу масалада ёзувчига халқона

ҳаётдахи юмор ниҳоятда қўл қолади. Бу образ таъсири бошдан оёқ ажиб сержило — ҳам киноя — кесатикларга, ҳам ардоқ — меҳрга тўла юмор билан йўғрилган.

«Шоҳи сўзана»да Қодирийнинг шу тажрибаси янгича кўринишда давом эттирилган. Холнисо ва Ҳамробуви, улар орасидаги баҳслар, ўзаро ни юмор, уларнинг ўзгалари, фарзандларига муносабати, билиб — билмай ешлар йўлига тўғаноқ бўлишлари — булар худди «Ўтган кунлар»дагидек ҳам ажиб бир ардоқ — меҳр, ҳам киноя — кесатикларга тўла қаҳҳорона юмор билан йўғрилган. Адабиёт замондошларнинг қуруқ савлатдан иборат сўхтаси соғуқ «ижобий қаҳрамонлар» билан тўлиб топиб кетган бир даврда Холнисо ва Ҳамробуви сингари «ижобийлик» ва «салбийлик» қолипларига тушмайдиган, мусбат ва манфий, кучли ва ожиз жиҳатлари билан гавдадангирилган бу зиддиятчи ҳаётини образлар билан учраштириш томошабин — китобхонлар учун ўзига хос бир байрам бўлди. Қаҳҳор умрининг охирида яратган «Аяжонларим» комедиясида ҳам айнап шу анъанасини давом эттирди, асардаги Бўстон она образи адабнинг сўнгги жиддий бадиий канифети бўлди.

«Ўтган кунлар»даги Ўзбек оғимдан бошланган ажойиб бир ижодий таъриба Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана», «Аяжонларим» комедияларидаги Холнисо, Ҳамробуви образлари оша 70—йиллари Саид Аҳмадининг «Келинлар қўзғолони»га ўтиб Фармонбиби тимсолида яна жаҳоншумул обрў — эътибор топди. Шу тариқа Қодирий ва унинг ижодий мероси қатаринга учраган замонларда Қаҳҳор унинг мўъжаббар анъанасини давом эттириш, қутлуғ тажрибасини кейинги адабий авлод қўлига топширишдек савоб ишни адо этди.

Қаҳҳор комедиялари бошқа асарлари каби тил жиҳатдан ҳам бебаҳо хазина; уларда замонавий она тилимизнинг комик имкониятлари — оддий қочирим, ҳазил — мутойибаларидан тортиб, пичинг, киноя — кесатик, захарли қаҳқаҳагача — барча товланишлари намоён бўлган. Ҳар бир комедия, айниқса, «Аяжонларим» бошдан — оёқ аския усулига хос нозик қочирим, сўз ўйинлари, ҳар бири поёб топилмалардан иборат комик диалоглар асосига қурилган. Қаҳҳор комедиялари она тилимизнинг комик имкониятларини илмий ўрганиш учун бой материал беради.

Якуний хулоса шуки, XX аср совет даври ўзбек адабиётининг йирик нақшондаси ҳисобланмиш Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижодида, гарчи тоғалитар тузум адабий сиёсати, яккахоким мафкура таъсири, асоратлари бўлса-да, бу улкан сўз устаси кўп ҳолларда оқимга қарши тура олди, ҳақиқат, Ҷимомойи адолат йўлида мардона кўриш олиб борди. Илмий адабиётдаги соғлом кучларни ўз ортидан эргаштирди, ерқин истеъдодларни ҳиноя қилди, энг муҳими, янги ўзбек адабиётининг ҳаётбахш анъаналарини давом эттирди, уни кўп янгиликлар, бадиий ихтиролар билан бойитди. Она тилимизнинг чексиз имкониятларини, у орқали ҳар қандай нафис илоснинг тўғри кечинмаларини ифода этиш мумкинлигини намоён этди. Илмий адабиётимизга қаҳҳорона ифода тарзини олиб кўрди, ҳақли равишда сўз санъаткори, ҳикоя устаси деган ном олди. XX аср жаҳон, биринчи галда рус адабиёти анъаналари, таърибалари таъсирида ижодини бошлади. XX аср

нағар жаҳон адабиетидаги янгича тамойилларга ҳамоҳанг «Сароб», «Ўтмишдан эртақлар» сингари новаторона асарлар, замонавий жаҳон новеллистикасининг энг яхши намуналари билан бир қаторда турадиган баркамол ҳикоялар яратди.

XX аср қаҳҳорни англаш, адиб ижодий меросини ўрганиш, баҳолаш ғоят зиддиятли тарафда кечди, соф мафкуравий ёндошиш бу йўлдаги асосий тўғаноқ бўлиб келди. Эндиликда адабиёт илмида бадиянат намуналарини мафкуравий босим асоратларини назардан соқит этмаган ҳолда, уларга биринчи гада санъат ҳодисаси деб қараш тамойили устивор бўлиб бораётган чоғда Қаҳҳордек беназир сўз устаси қолдирган чинакам санъат дурдоналарининг қадри, баҳоси юқори бўлиши тайин.

ҲАЙРАТ ОҒУШИДАГИ УМР

Адабиетимизнинг чинакам жонкуяри, таниқли олим, синчков адабиётшунос, куйди—пишди инсон Умарали Норматов домла етмишга кирибдилар қалингина сочлари чала ярим оқарган, ади қоматли, ҳаракатчан, доим қандайдир хаёллар қуршовида юрадиган Умарали ака етмиш яшар мўйсафидга асло ўхшамайди Чунки профессор У. Норматов даврнинг суръатини поэтик ҳис этади. Миллат ижтимоий тафаккуридан ортда қолмасликка интилади. Шу боис фикран еш Фикри вужудининг етовиди бўлмаган одам учун ақлнинг ечилиги жисми ҳам қаришдан сақлайди. Янги фикр вужудга тиним бермайди, ҳаракатдаги вужуд эса қаримайди. Домла фикран ҳам, жисман ҳам кўнгини эликвойлардан ешроқ кўринади

Адабиёт — ҳайрат меваси Адабиётшунослик аслида ҳайратшунослиқдир. Филолог олим ана шу ҳайратнинг манбаи қаерда эканини текшириш билан шуғулланади. Умарали Норматов доимо ҳайрат оғушида яшайди, нимадандир мутаассир бўлиб, ҳаяжонланиб юради. Ўзига таъсир қилган асарлар ҳақида фикр билдирганида. «Ҳайратда қолар даражада гўзал»,— деган иборани тез—тез қўллайди. Негаки, Умарали ака бадий асарни шунчаки ўқимайди, балки ҳайрат билан, муҳаббат билан идрок этади

Домла адабиётни, сўзни севади, шу сабаб адибни аяйди. Табиатидаги самимий ҳайрат туйғуси боис баъзан асарларга ортиқчароқ баҳо бериб юборади Умарали Норматов асару адибга чўқмор билан ҳамла қилишни эмас, балки уни ширинликлар билан сийлашни хуш кўради. Айни вақтда талабчанақли ҳам қўлдан бермасликка интилади Умарали ака урадиган эмас, балки аяйдиган, сўяйдиган танқидчилардан саналади Олим адабиёт ҳақида, чинакам ҳайрат манбаи тўғрисида зерикарли фикрлаш мумкинлигини ҳазм қилолмайди Ўзи ҳам самимий, эҳтиросли ва баҳсга чорловчи йўсинда ёзади Таҳлил мобайнида баъзан йўл қўядиган хатолари ҳам туйғунинг жушқинлиги тўғрйли содир бўлади

Умарали Норматов бунун ҳам еш йигитлардай излашишлар, китоблар қуршовида У ғоҳ реализмнинг замонавий кўринишларини тадқиқ этса, ғоҳ модерн йўналишнинг намоёни бўлишини текширади, ғоҳ абсурд адабиётини илалилари ҳусусида изланади Батъан умумтаълим мактаблари дарсликларни устида, батъан эса олин мактаб адабий таълими муаммолари юзасидан тадқиқ олиб бораётган бўлади Айрим олимлар кексайғач, ешлиқда орттирган фикрий захираларини тинчгина еб етмоқчи бўлишади Умарали

домла ҳа пайваста бир нафаслик тин олинган ҳам оғир ортда қолган эканлигини жуда яхши билгандилар. Шу боис ҳаммани аяйдиган одам ўзларига нисбатан ҳайратда қолар даражада шайқатсизлик қиладилар. ўз устларида тинимси-ишландилар.

Умарали ака адабиётга доир қарашларини ҳар жиҳатдан асослашга астойдил интилади — да, ўз фикрини ўшги ҳақиқат деб тикиштирмайди. Олим бадий адабиётнинг сирли — соҳри, серқиефа ҳодисалигини, унда кини қабул қилини оғир кечадиган жиҳатлар бўлиши табиийлигини яхши билади. Домлада этноцентризм йўқлиги учун ҳам ўзининг бадий асарга ендашувини ягона мезон деб ҳисобламайди. Шу боис ўзига оқмайдиган фикрларни ҳам бутунлай инкор этмайди, уларга имкон қадар ҳолислик билан муносабатда бўлишга интилади.

Домлага ҳос ҳусусиятлардан бири шундаки, у тинимси-иқийди. Шу боис дунё адабиёти ва адабиётшунослигидан яхши хабардор. Ўзимизда эълоп қилинган деярли барча бадий асарлар билан сўзсиз танишиб боради. Айримлар ўқимай туриб хулоса чиқариш, тузукроқ танишмай туриб ҳукм айтишдан ҳижолат чекмайдиган бир пайтда домланинг ҳамиша бадий матн билан таниш бўлгани туфайли айтадиган салмоқли фикрлари ўзгача аҳамият касб этади.

Умарали ака кўп ва кучли ҳаяжон билан ишлайди, тез езади. Шу сабаб баъзан шошииброқ, ошириброқ айтган пайтлари ҳам бўлади. Ўзига ниҳоят даражада талабчан ва табиатан инсофли одам бўлганилиги учун шу вақтга қадар яратган асарлари ҳақида олим: «Ўзимча хомчўт қилиб чиқсам уларнинг деярли тўртдан уч қисми бугун аҳамиятини йўқотибди. Бунинг боиси шундаки, ўша аҳамиятини йўқотган ишлар адабий жарасидаги ўткинчи, танқиддан тубан нарсалар ҳақидадир, арзimas масалалар хусусидаги баҳс мулоҳазалардир. Бугун уларнинг ҳеч қимга, ҳатто ўзимга ҳам кераги йўқ. Оллоҳ томонидан бир бор берилган умрини, ўзимга яраша қобилият — қўтидорни ўткинчи, арзimas машғулотлар учун беҳуда исроф қилганимга афсуслашаман», — деб ёзган. Лекин яхшиямки, домланинг афсус қиладиган ишлари у киши айтганчалик кўп эмас. Бунинг устига ўз хатоларини ошқора тан олмоқ ва буни матбуот орқали айтмоқ учун ҳам инсоф зарур бўлади.

Профессор Умарали Норматов бадий асарни шунчаки бир тасодиф туфайли езилиб қолинадиган ҳодиса деб ҳисобламайди. Бадий ижодни ҳамиша мустаҳкам ва тургун қонуният асосида ривожланадиган жараён деб билади. У бадий ҳодисалар замиридаги қонуниятларни пайқай билгандиган олим. Шунинг учун ҳам «Майсаранинг иши» асаридаги кулгининг ҳалқона илдизлари ҳақида ҳажвшунослар пайқамеган нозик кузатишларни қила олди. Шу боис «Меҳробдан часи» ромнида ҳалқ кулгиси муаммосини жуда миқёсдан ижтимоий, миллий ва руҳий аспектларда текшириб ўзига ҳос хулосалар бери олди.

Домла кекса ешдаги бонқа кишилардан фарқли ўлароқ яшилликка, янгича қарашларга ўч, қизиқувчан, баъзан бу қизиқувчанликнинг эргашувчанликка ўтиб кетган ҳоллари ҳам йўқ эмас. Зотан, бадий адабиёт кўнгал манжалари ифодаси. Кўнгалнинг тўққинлари ҳақида тапирганда ҳа тошиқиб кетгани узган.

Умарали Норматов чинакам бадий асарни бир ўқиб кетиладиган нарса деб ҳисобламайди. Бирор асарни қайта ўқини уни қайта навроқ тини, аввал пайқалмаган жиҳатларини кўрини имконини берибди деб билади. Шу

боис ҳам баъзан бир сзувчи, ҳатто унинг бирор асари ҳақида унаб йиллар мобайнида қайта-қайта қалам сурди. қўлингиздаги китобча ҳам айни шу хилдаги қайта муголаа ва мушоҳада маҳсули улроқ дунёга келган. Ҳар қандай чинакам истеъдод эгаси сингари Абдулла Қаҳҳор ҳам вақтга буй бермайдиган адиблардан. Айниқса, унинг ўтчин мавзусидаги ҳикоялари ва «Сароб» романи герменевтик нуқтаи назаридан қоят ўзига хос тақдирга эгадирлар. Чунки асл талант қаламига мансуб бу битиклар вақт ўтгани ва ўқувчиларнинг бадиий тафаккури ўзгариши билан янгича ўқилади, янгича тушунилади, янгича талқин этилади. Шунинг учун ҳам миаллий тафаккуримизда янгилаанишлар рўй бериши билан Абдулла Қаҳҳорасарларини қайтадан идрок этиш зарурияти пайдо бўлди.

Чинакам асар қачон езилганидан, қандай дунёқараш маҳсули бўлганигидан қатъи назар кейинги авлодлар матнавияти ва руҳиятига таъсир кўрсатаверади. Асл бадиий асар мафкуравий қолиплардан баландроқ туради, унинг биқик талаблари донрасини ериб чиқароқ пайдо бўлади. Умарали Норматов Қаҳҳор асарларидаги айни шу жиҳатларни ўта билимдонлик ва беадад муҳаббат билан кўрсатиб бера олган. Олим адиб асарлари яшовчанлиги сирларини гадқик этар экан чин бадиий кашфиет муаллиф истагига зид ҳолла ҳам ўз умрини кечириши мумкинлигини асослаб беради. «Сароб» романини ўқиниш қилган, унинг бугунги авлодга ҳам бадиий таъсир кўрсата олишини таъминлаган жиҳатлар мазкур рисолада тоят нуқтадонлик билан кўрсатилган. Рисолада шахсияти бутунлиги синдирилган инсон (фожиасининг жуда кўламли ва таъсирчан тасвири қанчалик умрзоқ бўлиши мумкинлиги еркин намоён этилган.

Қўллашма бугунги ўзбек танқидий тафаккури кўтарилган юксаклик ҳақида тасаввур уйғотиши жиҳатидан ҳам, бадиий матнга замонавий герменевтика илим талаблари билан ендадишнинг амалий самараси сифатида ҳам муҳим аҳамият касб этади. Шуниси диққатга молики, профессор Умарали Норматовнинг мазкур асари соф амалиетчилик нуқтаи назаридан ҳам қоят ўзига хос ҳодиса бўлиб, ўзбек адабиётшунослиги янгича киефа касб этаётганигидан, унинг бугунги ҳаёгий талабларни ҳисобга олиш ичкониати ортиб бораётганигидан еркин далолатдир.

«Бир нарса кўнглимга таскин беради: мен бирор гуноҳ ишга онган равишда қўл урган эмасман, онламга, турмуш ўртоғимга, фарзандларим, дўстларим, устозларимга энг кескин вазиятларда ҳам хиенат қилмадим. Ҳамини ҳаромдан ҳазар қилиб яшадим. Ҳеч кимга таъмагирлик билан ялақилик қилмадим».— деб, езади Умарали Норматов суҳбатларидан бирида. Ўзи тайин этган ҳақтий қоидаларга садоқат билан яшаб келаётган инсонан домламинизга узоқ умр, саломатлик ва ижодий омад ер бўлишини тилаймиз.

Н Бекмирзаев

АДАБИЁТ

1. И. А. Каримов. Истиқлол ва маънавият. Т., «Ўзбекистон», 1994.
2. И. А. Каримов. Донишманд халқимизнинг мустақкам продасига ишонаман. FIDOKOR. 2000 йил 8 июнь.
3. Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик. Т., Ғ. Ғулом номидаги нашриёт, 1967–1971.
4. Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик. Т., Ғ. Ғулом номидаги нашриёт, 1987–1989.
5. Абдулла Қаҳҳор замондошлари хотирасида. Т., Ғ. Ғулом номидаги нашриёт, 1987.
6. Баролина И. Абдулла Каххар. Т., Госполитиздат, 1957.
7. Санжа Содиқ. Сўз санъати жозибаси .Т., «Ўзбекистон»,1996.
8. Шарафиддинов О. Абдулла Қаҳҳор. Т., Ёш гвардия, 1988.
9. Шарафиддинов О. Абдулла Қаҳҳор. «XX аср ўзбек адабидиети тарихи». Т., «Ўқитувчи», 1999.
10. Қаҳҳорова К. Чорак аср ҳамнафас. Т., «Ёш гвардия», 1987.
11. Қўшжонов М., Норматов У. Маҳорат сирлари. Т., Ўзадабийнашр. 1968.
12. Қўшжонов М. Абдулла Қаҳҳор маҳорати. Т., Ғ. Ғулом номидаги нашриёт, 1988.
13. Қўчқоров Р. Мен билан мунозара қилсангиз.... Т., «Маънавият», 1998.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
I. Мураккаб ва мардона ҳаёт йўли	5
II. Мутеликка қариш исен.....	10
III. Мафкуравий – сиёсий таълиқ ва истеъдод қудрати.....	20
IV. Реалистик тасвирнинг соҳраи кучи.....	31
V. Комедиялар довуғи сир.....	41
Қ.Йўлдошев. Ҳайрат оғушидаги умр.....	47
Адабиёт.....	52